

Иво Андрић

*Проклеша
авлија*

Иво Андрић

ПРОКЛЕТА АВЛИЈА

black books

Зима је, снег замео све до кућних врата и свему одузео стварни облик, а дао једну боју и један вид. Под том белином ишчезло је и мало гробље на ком само највиши крстови врхом вире из дубоког снега. Једино ту се виде трагови уске стазе кроз целац снег; стаза је пропрћена јуче за време фра-Петровог погребa. На крају те стазе танка пруга пртине шири се у неправилан круг, а снег око ње има румену боју расквашене иловаче, и све то изгледа као свежа рана у општој белини која се протеже до унедоглед и губи неприметно у сивој пустињи неба још пуног снега.

Све се то види са прозора фра-Петрове ћелије. Белина спољњег света ту се меша са дремљивом сенком која влада у ћелији, а тишина добро другује са тихим шумом његових многобројних часовника који још раде, док су се неки, ненавијени, већ зауставили. Тишину ремети једино пригушена препирка двојице фрaтара који у суседној празној ћелији састављају инвентар ствари које су остале изa фра-Петра.

Стари фратар Мијo Јошић гунђа нешто неразумљиво. То је одјек његових давнашњих препирки са покојним фра-Петром, који је као »чувен сахачија, пушкар и меканик« страшно сабирао свакакав алат, трошећи на њега манастирске новце, и љубоморно га чувао од свакога. Затим гласно грди младог фра-Растислава, који предлаже да се наложи пећ и да се попис не врши у хладној соби.

– Јадна ти младост! Сви сте ви млади такви, зимљиви као ханумице. Треба ти топла соба! Као да је мало ложено и потрошено ове зиме!

Ту се старац ваљда присети да тиме чини прекор покојнику над којим се још ни земља није слегла, и заћута, али одмах настави да кара младића.

– Кажем ја увијек: ниси ти Растислав, него Распислав! Ни име ти, болан, на добро не слути. Док су се фрaтри звали фра

Марко, фра Мијо, фра Иво – и био је добри вакат, а ви сада узимате нека имена из романа, одакле ли, те фра Растислав, те фра Војислав, те фра Бранимир. Тако нам и јест.

Млади фратар одмахује руком на те досетке и прекоре које је сто пута чуо и које ће морати још богзна докле слушати. А посао се наставља.

Људи који пописују заоставштину иза покојника који је још пре два дана био ту, жив као што су и они сада, имају неки нарочит изглед. Они су представници победничког живота који иде својим путем, за својим потребама. Нису то леви победници. Сва им је заслуга у том што су наџивели покојника. И кад их човек овако састрани посматра, изгледају му помало као отимачи, али отимачи којима је осигурана некажњивост и који знају да се сопственик не може вратити ни изненадити их на послу. Нису сасвим то, али по нечем на то подсећају.

– Пиши даље – чује се опори глас старог фратра – пиши: »Једна клијешта велика, крешевска. Једна.«

И све тако редом, алатка по алатка, а на крају сваке реченице записани предмет тупо јекне, бачен на гомилу грубо испретураног алата, која лежи на малом храстовом стругу покојног фра-Петра.

Кад их човек тако гледа и слуша, све се у њему и нехотице окреће од живота ка смрти, од оних који броје и присвајају ка оном који је све изгубио и коме више ништа и не треба, јер ни њега нема.

Све до пре три дана на том пошироком миндерлуку, са којег је већ нестало душека и простирке а остале само голе даске, лежао је или чак седео фра-Петар и – причао. И сада, док гледа његов гроб у снегу, младић у ствари мисли на његова причања. И све би хтео, и по трећи и по четврти пут, да каже како је лепо умео да прича. Али то се не може казати.

Последњих недеља много и често је причао о свом некадашњем боравку у Цариграду. То је било давно. Због својих тешких и замршених послова фратри су послали у Стамбол фра-Тадију Остојића, ексдефинитора, ексгвардијана («Сав бијаше од неких ексова!«), човека спора и достојанствена и

заљубљеног у ту своју спорост и своје достојанство. Тај је знао да говори турски (споро и достојанствено), али не и да чита и пише. Стога су му за пратиоца дали фра-Петра као човека вешта турском писму.

Непуну годину дана су остали у Цариграду, потрошили су све што су понели, још се задужили, и ништа свршили нису. Све због незгоде која је задесила фра-Петра ни крива ни дужна, лудим стицајем околности, у мутном времену кад власт престане да разазнаје правог од кривог.

Некако убрзо по њиховом доласку десило се да је полиција ухватила неко писмо упућено аустријском интернунцију у Цариграду. То је била опширна представка о стању цркве у Албанији, о прогањању свештеника и верника. Писмоноша је успео да побегне. Како у то време није било других фратора који су из тих крајева стигли у Цариград, турска полиција је по некој својој логици ухапсила фра-Петра. Два месеца је остао у затвору »под истрагом« а да га нико није честито саслушао.

О та два месеца, проведена у стамболском истражном затвору, фра Петар је причао више и лепше него о свему осталом. Причао је на прекиде, у одломцима, како може да прича тешко болестан човек који се труди да сабеседнику не покаже ни своје физичке болове ни своју честумисао на блиску смрт. Ти одломци се нису увек настављали тачно и редовно један на други. Често би, настављајући причање, понављао оно што је већ једном рекао, а често би опет отишао напред, прескочивши добар део времена. Причао је као човек за ког време нема више значења и који стога ни у туђем животу не придаје времену ни редовном току времена неку важност. Његова прича могла је да се прекида, наставља, понавља, да казује ствари унапред, да се враћа уназад, да се после свршетка допуњава, објашњава и шири, без обзира на место, време и стварни, стварно и заувек утврђени ток догађаја.

Наравно да је при таквом начину причања остало доста празнина и необјашњених места, а младићу је било незгодно да прекида причање, да се враћа на њих и поставља питања. Најбоље је ипак пустити човека да прича слободно.

То је читава варошица од затвореника и стражара коју Левантинци и морнари разних народности називају Депосито, а која је познатија под именом Проклета авлија, како је зове народ а поготову сви они који са њом имају ма какве везе. Ту долази и туда пролази све што се свакодневно притвара и хапси у овом пространом и многољудном граду, по кривици или под сумњом кривице, а кривице овде има заиста много и свакојаке, и сумња иде далеко и захвата у ширину и у дубину. Јер, цариградска полиција се држи освештаног начела да је лакше невина човека пустити из авлије него за кривцем трагати по цариградским буџацима. Ту се врши велико и споро одабирање похапшених. Једни се испитују за суђење, други ту одлеже своју краткотрајну казну или, ако се баш види да нису криви, бивају пуштени, трећи се упућују у прогонство у удаљене крајеве. А то је и велики резервоар из ког полиција пробира лажне сведоке, »мамце« и провокаторе за своје потребе.— Тако Авлија непрестано решета шарену гомилу својих становника, и, увек пуна, стално се пуни и празни. Ту има ситних и крупних преступника, од дечака који је украо са тезге грозд или смокву до светских варалица и опасних обијача; има невиних и набеђених, малоумних и изгубљених, или омашком доведених људи из Цариграда и из целе земље. Претежну већину сачињавају цариградски хапшеници, прави избор најгорег од најгорег што гамиже по цариградским пристаништима и трговима или се завлачи по јазбинама на периферији града. Обијачи, сецикесе, коцкари од заната; крупне варалице и уцењивачи; сиротиња која краде и вара да би живела; пијанице, весела браћа која заборављају да попијено плате или механски разбијачи и уколице; бледи и потуљени јадници који од опојних дрога траже оно што од живота нису могли да добију и зато уживају хашиш, пуше или једу опијум, и не заустављају се ни пред чим, само да би дошли до отрова без ког не могу; непоправљиви порочни старци и непоправљиво пороком упропашћени мла-

дићи; људи са свакојаким извитопереним нагонима и навикама које не крију и не улепшавају него их често излажу свету на видик, а и кад их крију сакрити их не могу, јер проговарају на сваком кораку кроз њихова дела.

Има вишеструких убица и таквих који су већ неколико пута бежали са робије и због тога су оковани већ овде, пре суда, и осуде, они изазивачки звекећу својим оковима, псујући бесно и гвожђе и оног ко је ланце изумео.

Ту пристижу и сви они који су упућени по казни, као прогнаници, из западних покрајина, и овде се решава њихова судбина: или се, помоћу цариградских веза и заштитника, ослобађају и враћају кући или бивају упућени у место свога заточења у Малој Азији или Африци. То су такозвани »пролазници«, обично старији, у свом крају угледнији људи, представници појединих вера или група, заплетени у трвења и сукобе тамо негде у својој земљи и оптужени од власти или оклеветани од својих противника као политички кривци или бунтовници. Они доносе пуне сандуке и бисаге одела и ствари, и с муком се бране од цариградских шатроваца са којима морају да деле ћелију. Забринути и повучени, држе се по страни колико год могу.

Петнаестак приземних или једносратних зграда, грађених и дограђиваних у току многих година, повезаних високим зидом, затварају огромно, издужено и стрмо двориште посве неправилна облика. Само испред зграде у којој су чувари и канцеларије управе има мало калдрме; све остало је сива и тврда угажена земља из које трава не стиже ни да никне, толико је људи од јутра до мрака газе. А два-три убога и малокрвна дрвета, растурена само средином дворишта, увек израђављена и огуљена, живе мученичким животом, изван годишњих доба. То џомбасто и пространо двориште личи преко дана на вашариште разних раса и народа. А ноћу се сва та гомила сатерује у ћелије, све по петнаест, двадесет и тридесет њих у једну. И ту се продужује бучан и шаролик живот. Мирне ноћи су ретке.

Окореле цариградске пропалице, које се не боје стражара и не зарезују никог, певају бестидне песме и довикују срамотне понуде својим дилберима у суседним ћелијама. Невидљиви људи се свађају због места и лога; дозивају у помоћ покрадени. Неки шкрипе зубима у сну и уздишу, неки крклају и хрчу као заклани. Велика ћелија живи тада само звуком, као џунгла у тами. Час се јави необично кликтање, час уздаси, час, као рецитатив, две-три отегнуте речи из песме, тужна и јалова замена свакојаких чулних жеља, час неразумљиви гласови, грлени и тешки.

И споља допире лупа, јер двострука старинска капија која се отвара и затвара са шкрипом и грмљавином прима или истура ноћу људе појединце или у скуповима. Ноћу се одводе осуђени на издржавање казне или у прогонство. А често после неке велике туче у пристаништу доводе запенушене, рашчупане и окрвављене људе, још вруће од гнева, од алкохола и од примљених и датих удараца. Они реже један на другог, прете, и гледају, ако могу, да ударе противника још једном, између ужурбаних стражара. А кад их раздвоје и позатварају, они се још дуго не смирују, него се из ћелије у ћелију дозивају тешким претњама и псовкама.

Кад сване дан, здравом и чистом човеку бива нешто лакше. Само мало лакше. Сав тај свет поврви из загушљивих ћелија на пространу авлију и ту се, на сунцу, треби од гамади, превија ране или продужује са грубим шалама и бесконачним, оштрим препиркама и мрачним обрачунавањима. Стварају се тихи или гласни кругови. Сваки такав круг има своје средиште. То је нека групица коцкара или шаљивчина, или је то један једини човек који тихо пева или рецитује масне и смешне песмице, или је неко наивно причало или занесен манијак са којим они из круга јевтино и дрско терају шалу.

Фра Петар приђе понеком од њих и слуша и гледа мало поиздаље. («Сва је срећа те сам у цивилу и нико не зна ко сам и шта сам!»)

Ту, поред његове зграде ствара се, у сенци, сваког јутра танак круг око неког Заима. То је омален и погнут човек боја-

жљива изгледа, који говори тихо али сигурно и одушевљено, а говори увек о себи и казује све само у крупним потезима. Прича увек о истој ствари и толико је увеличава и умножава да би требало бар сто педесет година живота да један човек све то доживи.

Сунце се тек помолило, а разговор већ тече.

– Богами си ти видео света, Заимага.

– Јесам, али шта ми то вреди кад сам, ево, пострадао и кад су људи погани и не дају живети исправном човеку. А јесам прошао многа места и свуда ми је добро било и људи ме поштовали и признавали, а и ја сам се владао како треба и са сваким лепо и поштено умео.

Гледа затим ћутке преда се, као да чита неки подсетник, и почиње као да наставља где је прекинуо.

– У Адапазару сам заимао и оженио се. Добру и паметну сам жену имао. Људи су ме много поштовали и моја бојаџијска радња била је прва у вароши.

– Па што не остаде тамо?

– Ех, што! Ђаво ме наговори те узех још једну жену. И од тог дана све крену наопако. Јест ме задовољила првих дана. То морам да кажем. Али ћуд што је имала! Ништа што се завадила са мојом првом женом и што ми је од куће направила пакао, него зађе тако по вароши, па што кажу: у једној руци слама а у другој ватра. Где дође, ту свађу и омразу ствара. Два би ока, што кажу, у глави завадила. Браћа моје прве жене стадоше да ме гоне. Омрзну свет на мене. И ја, видевши да губим углед и муштерију, и да ћу и главу изгубити ако тако даље пође, распродам потајно и будзашто оно робе и злата па креним опет у свет.

– Их, брате! Штета!– каже неко забринуту. Заим тужно њише главом као да само онзна колика је то штета.

– Е, мој бежановићу, што ти ниси најурио тог свог отрова, него ти да бежиш, поред толиког свога добра!– каже промуклим гласом атлетски развијен човек из круга.

– »Најурио, најурио«! Није то тако лако. Да ти знаш каква је то жена била. Не можеш да се одлепиш од ње а видиш да те нестаје.

– Ах, шта! Најурио бих ја њу па све да јој је сунце међу ногама а месец на трбуху.

То опет говори онај атлет и љутито одлази из круга, одмахујући руком.

– Ах, шта ту жена, жена! Кад угасиш свећу, свака је једнака.

А мали човек прича даље како је отишао чак у Трапезунт и ту се оженио имућном удовицом.

– Пазила ме је као очи у глави. Ту што сам поживео четири године у сваком добру! Али, моја несрећа, разболи се и умре жена, а ја од жалости не могуем ту остати, него опет распродам све и кренем у свет. Радио сам свуда и свуда су ме ценили и волели због мојих златних руку. До Солуна сам дошао. И ту се оженио...

– Опет!

– Четири ја заната знам и једанаест пута сам се женио.

– Ах, ах! Па шта би?– питају из круга.

– Шта би? Извараше ме Чивути, њена родбина. Данас да наплатим само половину онога што ми дугују, био бих богат човек. И лако бих се ослободио потворе и избавио одавде.

А »потвора« је у том што је оптужен да је растурао лажан новац. Што је најгоре, то није први пут да је под таквом оптужбом. То је код њега као нека болест. Чим се извуче испод једне оптужбе или одлежи робију, он се одмах лаћа таквог посла или неког другог кривотворења, и како је неспретан, одмах га ухвате. А при том не престаје да сања (и лаже) о срећној женидби и »четири своја красна заната«. Сад стрепи од тешке казне, ако се ствар докаже, и опија се и заваарава лажима, полулажима и полуистинама које поваздан прича докониим људима спремним на подсмех. Чим се разиђе један круг, он луња по дворишту као уклетата душа, прилази другом кругу. Са неким погребним и плачевним изразом на лицу он слуша шале од којих се други смеју громко и неодољиво, слу-

ша све што се прича; дуго, скромно и стрпљиво чека прилику. И кад му се учини подесан тренутак, он упада механички. Неко помене неку земљу, на пример Египат. Заим га прекида са готовом причом.

– Имао сам ја жену Мисирку. Била је старија од мене, и пазила ме, мајка рођена не би могла боље. Две године смо лепо живели. И углед сам уживао у грађанству. Али шта ћеш? Једног дана...

И опет дође нека прича о некој измишљеној земљи и брачној незгоди, коју једни слушају уз подругљиве упадице, док други одлазе већ на почетку, одмахујући руком и не штедећи јадног Заима.

– Ово му је осамнаеста.

– До виђења! Јавите кад сврши причу.

Али та прича манијака и неизлечивог фалсификатора Заима који машта о мирном животу са савршеном женом, губи се брзо у заглашној вици из суседне гомиле у којој је планула свађа са псовкама каквих нема међу људима у свету изван Авлије.

Сам положај Проклете авлије био је чудан, као срачунат на мучење и веће страдање затвореника. (И фра Петар се често враћао на то, настојећи да га опише.) Из Авлије се не види ништа од града ни од пристаништа и напуштеног арсенала на обали испод ње. Само небо, велико и немилосрдно у својој лепоти, у даљини нешто мало од зелене азијске обале с друге стране невидљивог мора, и тек понеки вршак непознате џамије или џиновског кипариса иза зида. Све неодређено, безимено, и туђе. Тако човек странац има стално осећање да је негде на неком ђаволском острву, изван свега што је дотада значило за њега живот, а без наде да ће га скоро угледати. А затвореници који су из Цариграда кажњени су, поред свих других невоља, још и тиме што не виде и не чују ништа од свог града; у њему су, а као да су сто конака далеко од њега; и та привид-

на даљина мучи их исто као стварна. Због свега тога Авлија брзо а неосетно савије човека и потчини га себи, тако да стане да се губи. Заборавља оно што је било и све мање мисли на оно што ће бити, па мусе и прошлост и будућност слегну у једну једину садашњицу, у необични и страшни живот Проклете авлије.

А кад се деси да се небо наоблачи и стане да дува млак и нездрав јужни ветар, који доноси задах морске трулежи, градске нечистоће и смрада из невидљивих пристаништа, онда живот у ћелијама и на дворишту постаје заиста неподношљив. Мучан задах не долази само из пристаништа него удара из свих зграда и предмета; изгледа да сва земља коју је притисла Проклета авлија лагано трули и пушта неку воњу која човека трује, да му залогај гркне и живот омрзне. Хуји ветар и као невидљива болест пада по свима. И мирни људи се уплахире и почињу у неразумљивој раздражености да се љутито крећу, тражећи кавге. Тешки сами себи, хапшеници изазивају своје сапатнике или стражаре који су у тим данима и сами раздражљиви и кивни на све. Живци се затежу од бола или нагло попуштају у опасним праскањима и безумним поступцима. Искрсавају оштри, безразложни сукоби, настају и за саму Проклету авлију необични испади. И док једни тако бесне и сукобљавају се са сваким, дотле други, старији и повучени људи, чуче сатима, одвојени, и објашњавају се са својим невидљивим противницима нечујним шапатам или само гримасама и slabим покретима руке и главе. Изгледају аветињски.

У тим часовима општег узбуђења лудило, као зараза и хитар пламен, иде од собе до собе, од човека до човека, и преноси се са људи на животиње и мртве ствари. Узнемире се и пси и мачке. Учестано и стреловито стану да ткају од зида до зида крупни пацови. Људи трескају вратима и лупају кашикама у лимене судове. Предмети сами испадају из руку. На махове се све утиша од опште, болесне изнемоглости. А одмах затим у неким затвореним ћелијама, са првим мраком, настане таква општа вика да сва авлија трепти и одјекује. Њима се редовно придруже и друге ћелије својом виком. Тада изгледа

да све што у Проклетој авлији има гласа урла и виче свом снагом, у болесној нади да би, негде на врхунцу ове буке, све ово могло попрскати и распасти се, и свршити на неки начин, једном заувек.

У таквим часовима цела та Проклета авлија јечи и трешти као огромна дечја чегрталка у џиновској руци, а људи у њој поигравају, грче се, сударају међу собом и бију о зидове као зрна у тој чегрталци.

Управник и његови људи знају добро то дејство труле и опасне југовине, избегавају сукобе колико год је могућно, јер и сами заражени и нервозни, чувају капију, појачавају страже и— чекају да југо престане. Они знају добро, из искуства, да би сваки покушај да се »успостави ред« био и опасан и немогућ, јер нит' има кога да то изврши нити би ико послушао. А кад здрави северни ветрови заиста надвладају југо и кад се мало разведри, сунце огране иваздух прочисти, хапшеници се у гомилама распу весело по дворишту, сунчају се и шале и смеју, као прездравели болесници или спашени бродоломници, а све што је било за она два-три луда дана предаје се лако заборавау. Не може нико ничег да се сети, све и да хоће.

Управник ове чудне и страшне установе је Латифага, звани Карађоз. Тај надимак му је одавно постао право име и под тим именом је познат не само овде него и далеко изван зидова Проклете авлије. Он је и својим изгледом и свима својим особинама њено оличење.

Отац му је био наставник у некој војној школи; тих човек, љубитељ књиге и размишљања, оженио се већ у зрелим годинама и имао је свега једно дете, мушко. Дете је било живо и бистро, волело је књигу, али нарочито музику и сваку игру. До четрнаесте године дечак је добро учио и изгледало је да ће поћи очевим стопама, али тада је његова живост почела да се претвара у бес, а његова бистрина окренула наopakим путем. Дечак је брзо стао да се мења, чак и физички. Нагло се раскрупњао и неприродно угојио. Његове умне, смеђе очи стале су да играју као на зејтину. Напустио је школу и почео да се дружи са кафанским свирачима и мађионичарима, са коцка-

рима, пијанцима и пушачима опијума. Сам није имао неког нарочитог дара за вештине, ни праве страсти за коцку или пиће, али га је привлачио тај свет и све оно што се плете око њега, исто као што га је одбијало све што је припадало свету мирних, обичних судбина, устаљених навика и редовних обавеза.

Бујан и још неискусан, младић је брзо упао у сумњиве послове и дрске подвиге свога друштва и дошао у сукоб са законом. И не једанпут. Отац га је вадио неколико пута из затвора, користећи свој углед и своја познанства са људима на положају, нарочито са управником целокупне полиције, старим и добрим школским другом. »Је ли могуће да мој син обија куће, пљачка трговце и отима девојке?«— питао се очајан отац. А стари искусни управник му је одговарао мирно али по истини. Да краде, не краде баш, ни трговце не вара, ни девојке не отима лично, али где год се те ствари дешавају, можеш бити сигуран да ћеш и њега ту негде у близини наћи. А ако га овако оставимо, загазиће и сам у преступ. Него ваља тражити завремена неко решење. И управник градске полиције нашао је »решење«, које је сматрао као једино могуће, дакле најбоље: да младића који је пошао злим путем узме у своју службу. И као што бива, од младог човека, који је био већ заузео своје место међу коцкарима и господским дангубама, постао је добар и ревносан стамболски полицајац.

Није то постао одједном. Колебао се првих година и тражио своје место, а нашао га је тамо где се најмање могло очекивати, у раду против свога некадашњег друштва. Немилосрдно се окомио на скитнице, пијанце, сецикесе, кријумчаре, несрећнике и докоњаке из тамних квартова Стамбола. Радио је са страшћу, са необјашњивом мржњом, али и са вештином, са познавањем те средине какво је само он могао да има. Те старе везе помогле су му да прошири круг свога рада, јер ситни преступници одају крупне. Подаци о људима се гомилају, обавештачка мрежа се појачава и шири. Изузетна ревност и успеси у служби довели су га после десетак година за помоћника управника овог великог »прихватилишта«. А кад је стари

управник умро од срчане капи, он је био једини који га је могао заменити. Тада је почела његова владавина у Проклетој авлији. И траје, ево, већ двадесету годину.

Ранији управник, тврд и искусан старац, имао је крут, класични начин управљања. За њега је било главно да свет порока и безакоња у својој целини буде што јасније обележен и што боље одвојен од света реда и закона. Појединац и његова кривица нису га много занимали. У току многих година он је на Проклету авлију и на све што живи у њој гледао као на карантин а на њене становнике као на опасне и тешко излечиве болеснике које разним мерама, казнама и страхом, физичком и моралном изолацијом треба држати што даље од такозваног здравог и поштеног света. А иначе, у свему их препустити саме себи. Не дати им да изађу из свог круга, али и не дирати их без потребе, јер се од тог додираништа добро ни паметно не може изродити.

Нови управник је целим својим ставом и свим поступцима стао одмах да примењује другачији начин.

Већ прве године Латиф је, кад му је отац умро, продао велику, лепу очинску кућу у Новој махали и купио једно запуштено, велико имање изнад саме Проклете авлије. Све у кипарисима, оно је личило на запуштено острво или старинско гробље. Од Проклете авлије било је одељено сеновитом раселином са шумом племенитих дрвета и читавим системом разних ограда и високих зидова. Ту је, поред богате живе воде, међу старим дрветима, саградио лепу кућу, која је гледала на противну страну падине и тако била заштићена од јужног ветра и нездравог задаха из арсенала и пристаништа. Кућа је имала велико преимућство да је и врло удаљена од Проклете авлије и врло близу њој. По целом изгледу, по миру и чистоћи, то је био други свет, на хиљаду миља одавде, а ипак у самом суседству Авлије и невидљиво везан са њом. Служећи се преким, само њему приступачним путевцима Карађоз је могао у свако доба дана, право од своје куће, неопажено ући у Авлију. (Тако се никад није тачно могло знати кад је ту а кад није, ни откуд може одједном искрснути.) Управник се том могућ-

ношћу често користио. Надзирао је лично и затворенике и њихове чуваре. И познајући готовосваког од заточеника, његову прошлост и његову садашњу кривицу, он је са доста права говорио да »зна како дише Авлија«. А кад појединца и није знао баш у главу, познавао је ону скитничку или преступничку душу у њему и у сваком тренутку могао је стати пред њега и наставити разговор о његовој или туђој кривици. А исто тако, и још боље, познавао је сваког чувара и његове добре и рђаве, јавне и скривене особине и склоности.

Тако је бар сам говорио и тиме се увек хвалио. И тако је целог века остао у најужој вези са светом нереди и криминала, који је у младости заувек напустио, и у исто време изнад њега и далеко од њега, одељен својим положајем и својим густим баштама и за друге непрелазним железним оградама и вратницама.

Од самог почетка Карађоз је »радио изнутра«. По том свом необичном начину рада он је био и много гори, тежи и опаснији, и у извесном смислу, понекад бољи и човечнији од ранијих управника. Од бескрајног и несхватљивог преплитања тих супротности састојао се његов необични однос према Авлији и целом оном људству које је као спора, мутна река пролазило кроз њу. Ни најстарији и најлукавији гости Проклете авлије нису могли ухватити краја ни конца тој Карађозовој игри, која је била потпуно лична, пуна неочекиваних и смелих обрта и смицалица, врло често у противности са свим правилима полицијског рада и поступања и саопштим друштвеним обичајима и навикама. Већ прве године он је стекао свој надимак Карађоз. И заиста је та Авлија и све што је са њом живело и што се у њој дешавало била велика позорница и стална глума Карађозовог живота.

Рано прегојен, космат и тамне пути, он је рано и остарео, бар на изглед. Али је његов изглед могао да превари човека. Са свих својих сто ока тежине, он је, кад би затребало, био жив и брз као ласица, а његово тешко и млохаво тело развијало је у таквим тренуцима биковску снагу. Иза поспаног и као мртвог лица и склопљених очију крила се увек будна пажња и

ђаволски немирна и довитљива мисао. На том лицу тамно-маслинасте боје није никад нико видео осмех, ни онда кад би се цело Карађозово тело тресло од тешког унутрашњег смеха. То лице је могло да се стеже и растеже, мења и преображава, од израза крајњег гнушања и страшне претње до дубоког разумевања и искреног саучешча. Игра очију у том лицу била је једна од великих Карађозових вештина. Лево око било је редовно готово потпуно затворено, али се између састављених трепавица осећао пажљив и као сечиво оштар поглед. А десно око било је широм отворено, крупно. Оно је живело само за себе и кретало се као неки рефлектор; могло је да изађе до невероватне мере из своје дупље и да се исто тако повуче у њу. Оно је нападало, изазивало, збуњивало жртву, прикивало је у месту и продирало у најскровитије кутове њених мисли, нада и планова. Од тога је цело лице, наказно разроко, доби-вало час страشان час смешан изглед гротескне маске.

У својим разговорима о Карађозу хапшеници су, претресајући сваку појединост на њему, говорили нарочито много и често о тим његовим очима. Једни су тврдили да не види ништа на лево око, други опет да баш на оно десно, исколачено, не види. И за двадесет година се никад нису могли сложити у томе, али су увек и сви стрепели од погледа тих његових очију и избегавали га, ако је икако могуће било.

Ничег од тешког достојанства османлијског високог чиновника није било на Карађозу ни у његовом говору и кретању. У сваком поједином случају, са сваким осумњиченим лицем он је играо нарочиту игру, без стида и обзира, без поштовања другог човека и себе сама. Радио је увек неочекивано, као по неком надахнућу. Упадао је у развој дана и ноћи и прилазио појединцу или читавој групи хапсеника.

– Пхи, пхи, пхи, пхиии!

Изговарао је те своје слоге у различитим висинама и интонацијама, сваки пут друкчије, а увек тако као да се чуди и гнуша и над тим човеком и над самим собом и над »ствари« која је међу њима.

– Шта је? Ти још овде чмаваш? Пхи! Него деде, како је оно било?

Тако је разговор почињао, али се никад није могло знати какав ће даљи његов ток бити. То је могло бити дуго испитивање са познавањем свих појединости, са тешким претњама које су често биле само претње, али од којих се свака могла тог истог часа претворити у страшну стварност. Могла су то бити упорна, опасна и неодољива наговарања, али и бездушне лакрдије без видљивог смисла и циља.

Ако притешњен и измучен човек, желећи да се ослободи бар за тренутак Карађозовог притиска, стане да преклиње и да кроз искрен или глумљен плач уверава о својој невиности, Карађоз је могао одједном да промени држање и да стане да се удара по челу.

– Шта велиш ни крив ни дужан ниси? Их, куд ми то каза баш сада, побогу човече. Пхи, пхи, пхиии! Да си рекао да си крив, још сам могао да те пустим, јер кривих овде има много. Сви су криви. Али баш нам један невин треба. И зато те не могу пустити. Да ниси сам рекао, још би нешто и могло бити. Овако, сада, ваља да седиш овде док не пронађем негде неког невиног, таквог као што си ти, да те смени. Сад, седи и ћути!

И Карађоз, обилазећи даље Авлију, у пратњи неколицине чувара, наставља своју игру, сад већ само себе ради, виче да све одјекује, и не може да се заустави.

– Нека ми само нико не каже за неког: невин је. Само то не. Јер овде нема невиних. Нико овде није случајно. Је ли прешао праг ове Авлије, није он невин. Скривио је нешто, па ма то било у сну. Ако ништа друго, мајка му је, кад га је носила, помислила нешто рђаво. Сваки, дабогме, каже да није крив, али за толико година колико сам овде, ја још нисам нашао да је неко без разлога и без неке кривице доведен. Ко овде дође, тај је крив, или се макар очешао о кривца. Пхи! Пустео сам их доста, и по наредби и на своју одговорност, да. Али крив је био сваки. Овде невиног човека нема. Али има их на хиљаде кривих који нису овде и никад неће ни доћи, јер кад би сви криви доспели овамо, ова би Авлија морала бити од

мора до мора. Ја људе знам, криви су сви, само није сваком писано да овде хлеб једе.

Мало-помало цео тај монолог, говорен у ходу, постаје све бржи и живљи, док се не претвори у луђачку вику и псовање свега што ова Авлија затвара и што живи изван ње. У гласу му, испод све грубости и великог гнушања према свему, једва чујно трепти нешто као сузан грч и жаљење што је све то тако.

А онај »невини« сад зна да може да седи још недељама а да га Карађоз више не погледа.

Деси се да за коју недељу иза овог случаја дођу у групи угледни рођаци неког богатог младића који је ухваћен заједно са својим рђавим друштвом, да моле Карађоза да га пустијер је невин. Он се одједном сав измени, као да се нечег присетио, замисли се и уозбиљи, оба ока за тренутак склопи, тако да му се лице одужи и измени израз, нагне се учтиво ка молиоцима, утањи глас.

– Јесте ли ви рекли онима који су га ухапсили да је невин?

– Јесмо, дакако да смо рекли, али...

– Е, то сте погрешили. Пхи, пхи, пхиии! То не ваља. Јер баш сад хватају невинне а пуштају криве. Такав је нов ред. Али кад сте ви сами пред властима изјавили да није ништа крив, мораће да остане овде.

Људи гледају, збуњени, у његову смирену маску, очекујући да се Карађоз насмеје и окрене ствар на шалу. И сами се помало смешкају. Али он остаје неумољив озбиљан, хладан и учтив. И тако их отпреми. А они још дуго не могу да се приберу. Причају ствар међу пријатељима, иду па се жале утицајним познаницима, који слежу раменима и одмахују руком, као људи који тврдоглаво верују да у Карађозу седи и из њега говори сам ђаво, и то не један.

Али Карађоз ће можда већ сутрадан, прелазећи авлију, пресрести оног првог »невиног« и одједном наставити разговор од пре три недеље. Прићи ће му нагло, унети му се у лице гледајући као да ће га прождрети.

– Пхи! Шта ти мислиш, докле ћеш овде да смрдиш? Као да нема доста смрада и без тебе. Одмах да се губиш одавде, јеси ли чуо? Купипрње и да те моје очи више не виде, јер ћу наредити да те пребију као мачку.

У први мах скамењен од изненађења, човек одједном прикупи снагу и само клисне из Авлије, остављајући оно својих ситница да се чувари и хапшеници отимају о њих.

У својој »игри« Карађоз је могао сате да проведе са човеком оптуженим за неку крађу или утају, за силовање, тешку повреду или убиство, да се бенави, да урла или шапуће, да изиграва глупака или острвљеног крвника или човека од срца и разумевања, све наизменице и све са истом искреношћу и убедљивошћу. Понекад се рвао са таквим човеком или грлио, био га или миловао, и једнако му се уносио у очи: »Признај, јади те не знали! Признај, и спаси главу, јер видећеш да ћеш крепати на мукама. Признај!«

А кад постигне циљ, извуче признање и добије податке о саучесницима или о месту на ком је скривен украден новац, он само отаре длан о длан, као човек који је најпосле свршио прљав непријатан посао, збаци све те маске одједном као излишне и предаје ствар редовном поступку. Али ни тада не заборавља и не напушта онога који је признао, него му често својим исказом помаже и олакшава.

Неразумљива је била та његова бесконачна и чудна игра, али он, у ствари, као да није веровао никад никоме, не само окривљеном ни сведоку него ни самом себи, и стога му је било потребно признање као једина донекле стална тачка са које се може у овом свету, у ком су сви криви и достојни осуде, одржавати бар привид неке правде и какав-такав ред. И он је то признање тражио, ловио, цедио га из човека са очајничким напором, као да се бори за свој рођени живот и размршава своје неразмршљиве рачуне са пороком и преступом и лукавством и нередом.

Та игра је изгледа у већини случајева излишна и несхваћљива и недостојна, толико је била замршена и извитоперена, а у ствари је била добро и трезно срачуната и редовно пости-

завала свој циљ. У њој није било понављања ни рутине, била је увек нова и расла сама из себе, тако да је збуњивала и најискусније, окореле и честе госте Проклете авлије. Понекад је постојала неразумљива и онима који већ годинама раде са Карађозом. О њој су ишле приче по Стамболу, толико су његови поступци изгледали понекад нечовечни и сулуди, а понекад опет неурачунљиво благи и пуни сажаљења и обазривости.

Због свега тога жалбе на Карађоза биле су честе и разноврсне; чак се постављало питање његовог смењивања; везири су на Дивану расправљали о њему, и не једном. А на крају, све је ипак остајало по старом. Сви су знали да је Карађоз управник на своју руку, чудан и самовољан, али су исто тако знали да није лако наћи човека који би се тако дан и ноћ носио са целим једним светом лопова, скитница и дегенерика сваке врсте и држао их у својој Авлији у каквом-таквом запту и реду. И Карађоз је остајао и даље на свом месту, да управља Проклетом авлијом на свој начин.

Цео свет је налазио да је то најприродније решење. Цео свет, рачунајући ту и свет из Проклете авлије. Ту је Карађоз одувек био стални предмет разговора, оговарања, подсмеха, псовања, мржње, некад и физичких нападања. (Опсовати сваком приликом Карађозу ћерку, то је устаљени давнашњи обичај у Авлији.) Сви они, омађијани, прате и тумаче сваки Карађозов корак и поглед, сваку реч; стрепе од њега, избегавају га кад могу и колико год могу. Али ти исти људи говоре о њему са непризнаваним дивљењем и препричавају његове подвиге. Сви су они навикли на Карађоза, сродили се на свој начин са њим. Грде га, али као што се грди вољени живот и клета судбина. Он је део њиховог проклетства. У сталној стрепњи и мржњи, они су постали једно с њим и тешко им је било замислити живот без њега. И кад већ мора да постоји Проклета авлија и у њој управник, онда је још најбољи овај и овакав. Његов начин рада чудовишан је и понекад за поједине старешине, али у том начину постоји увек могућност изненађења, у рђавом али и у повољном смислу, као нека врста вечите лутрије и сталне неизвесности за хапшеника. Од тога им све, па и сам Карађоз,

постаје подношљивије и лакше, или бар изгледа тако, јер сви они воле коцку и избегавају извесност која је за њих увек тешка. Сав тај престонички свет порока и нереда сматрао је Карађоза својим; он је био њихов »крмак«, »стеница и крвопија«, »пас и пасји син«, али њихов.

Такав је Латиф ага, звани Карађоз. Можда би боље било казати да је такав био, јер и он је већ прилично остарео и отежао, и изгубио доста од некадашње ревности и заморио се, изгледа, да изненађује и запрепашћује Авлију својом маштом и довитљивошћу, духовитим и ћудљивим поступцима, и солонским пресудама. Сад више седи тамо на здравој и лепој страни овог брега, код своје лепе куће у којој је поженио синове и из које је поуздавао кћери.

Само с времена на време јавио би се у њему стари Карађоз, и он би пред задивљеном и сујеверно уплашеном Авлијом изводио неки од својих великих подвига, као пре десетак-петнаест година.

Са чудном мешавином дивљења и огорчења, која се и после толико година осећала у тону и речи фра Петар је опширно причао како је »стари зликовац« на његове очи извлачио признање из неких Јермена, похапшених због проневере у државној ковници металног новца.

Из ковнице је полагано али стално нестајао драгоцен метал. Најпосле, ствар је дошла и до самог султана, који је у свом гневу запретио да ће најтежим казнама казнити високе чиновнике, ако крађе не престану а кривци не буду пронађени и држави штета накнађена. Тада је уплашена власт похапсила неколико непосредних криваца из ковнице, а затим читаву једну богату и разгранану јерменску трговачку породицу, јер су конци истраге водили у њихове радње. Осам мушких одраслих чланова те породице доведено је у Проклету авлију. Ту су ти црномањастии и угојени људи удесили свој живот како богати људи под свим условима могу и умеју да га удесе. Довучене су читаве гомиле намештаја и простирке, доношена им је свакодневно обилна храна. Нико их није дирао ни испитивао. И кад је већ изгледало да ће се цела ствар на томе и свршити,

остарели Карађоз је извео један од својих подвига из младих година.

Једног јутра, док је глава те породице, престарели, сипљиви и прегојени Киркор седео у авлији, на малој клупици, у једној удубини хапсанског зида, одједном се појавио управник и сео поред њега на клупицу на којој је једва било места за једног. Не говорећи ништа, он је целом својом тежином све више притискивао уза зид Киркора који је и иначе тешко дисао. Кад га је сасвим сатерао у камени угао, рекао му је тихим али страшним гласом, без увода:

– Слушај, ствар је крупна (царско је у питању!) и има да се реши одмах, јер ће високи чиновници, невини људи, погубити главе због вас. Ти си Јерменин, значи лукав и проицљив, а ја вредим бар за три Јерменина. Па хајде да нас четворица тражимо излаз из ове запетљане и врло опасне гужве. Оно неколико ухваћених крадљиваца људи су од ништа. Они штету накнадити не могу. Платиће главом. Али ви сте јатаци. Куповали сте крадено будзашто. Још можете спасти главе и откупити се. Знаш да ти ниси крив, него неко од твојих. Али доклегод се покрадено не нађе и не врати у царску азну, ти си тај. Него хајде да то учинимо, јер иначе, дина ми и амана, спашће то месо са тебе у мукама и неће га остати ни онолико колико га има на дечаку од десет година.

Стари Јерменин, притешњен, није могао да ухвати даха ни да каже реч. Карађоз му је шапатом говорио даље. Прво је рекао огромну суму коју породица треба да плати држави. Од те бројке трговцу се замрачио вид и јавио ропец у грлу. Али Карађоз га је и даље притискивао уза зид.

– Ништа, ништа. Штета је сигурно велика, ако није и већа од тога, а то је отприлике четвртина целокупног покретног иметка. Како ви о својој иметку дајете увек лажне податке, бар за четири пута мање него што јесте, то је у ствари само шеснаестина. Послушај ме и врати. Тако ствар може да легне. А не вратиш ли...

Карађоз је тада изнео трговцу, који га је слушао склопљених очију и убрзана даха, цео свој ђаволски план.

У њиховим кућама јавила су се последњих дана два случајна обољења. Сумња се да бимогла бити куга. Треба то само објавити и сви ће они, од најмлађег до најстаријег, бити затворени у јерменску болницу за оужене. Ту их се бар половина може стварно заразити и помрети. Наћи ће се људи, споља или из послуге, који ће им за то време упадати у напуштене куће и радње и покрасти и оно што се види и оно што је скривено. А затим, наступиће све оно даље што бива са оуженим и њиховим кућама и имањем.

И говорећи то притискивао је уза зид готово обезнањеног Јерменина који је покушавао да нешто каже, да шиштећи, колутајући очима тражи мало времена и слободна простора, да би промислио, да би се договорио са својима, али Карађоз му није остављао ни једно ни друго, понављајући страшним шапатом да све мора бити решено у овом тренутку и на овој клупици.

Многобројни хапшеници, који су се, као увек, пред Карађозом били повукли у своје ћелије или у најудаљеније углове Авлије, нису ништа од свега тога могли да виде или чују. Осећали су само да се између старог Киркора и Карађоза тамо у оном удубљењу врши тежак обрачун. После дугог ишчекивања видели су како управник одлази у надзорникову канцеларију изнад капије, и како Киркор посрћући и застајкујући у бунилу тетура пут соба у којима су били његови. Отуд се једно време могла чути препирка и граја—огорчени и узалудни отпор млађих чланова породице, а затим је одједном и то утихнуло. Стари Киркор је између двојице најстаријих синова који су га придржавали отишао до надзорника, да се договоре о начину исплате.

У току идућих неколико дана пуштени су сви, све по двојица-тројица одједном.

Недељама је Авлија причала о томе како је Карађоз истерао тешку глобу од Киркора, понављајући све са појединостима које су само њих двојица могли да знају, а које су хапшеници на чудесан начин сазнавали или сами додавали и китили.

Често је фра Петар причао о Карађозу, увек са помешаним осећањем огорчења, гнушања и неке врсте нехотичног дивљења, са чуђењем које ни само себе не схвата, али и са жељом и потребом да што боље речима прикаже слику тога чудовишта, како би постала јасна и онеме који слуша и како би јој се и он чудило. И стално се бар понеком ироничном речи враћао на њега, као да осећа да са њим није готов.

Али причао је исто тако живо и са појединостима и о животу Авлије као целине и о занимљивим, смешним, жалосним, поремећеним појединцима, људима у њој; они су му били ближи и боље познати него разбојници, убојице и мрачни зликовци којих се клонио колико је могао.

Па ипак, све то као да није било најважније ни заузимало највише места у фра-Петровим сећањима на Проклету авлију о којој је, у последњим данима свога живота, толико причао младићу поред себе.

II

Као увек, у сваком злу, први дани у Проклетој авлији били су најгори и најтежи. Нарочито су ноћи биле неподношљиве. Да би се колико-толико заштитио од туча, свађа и ружних ноћних призора, фра Петар је изабрао један забачен кут простране ћелије, иза великог проваљеног оцака, и ту се склонио са оно мало ствари што је понео са собом. Ту су већ била два грађанина из Бугарске, такође »пролазни« и предодређени за прогонство. Фра-Петра су примили без много речи, али добро. Свакако су били задовољни да то место заузме овај мирни грађански одевен човек из Босне о ком нису ништа друго знали ни питали, али су погађали даје »пролазни« као и они и да му је тешко као и њима у овој ружној и опасној гужви.

Очигледно имућни људи, они су, колико се могло разабрати, били жртве неке побуне која је настала у њиховом крају због претераних пореза и намета и нечовечног њиховог начина утеривања. Више као нека врста талаца. Али о својој кривици нису говорили. Били су брижни и уплашени али на њиховим лицима није се ни то видело. Ништа. Све је у њима и на њима било од уздржаности и опреза. Увек опасани, обувени и потпуно одевени, како их позив на полазак не би затекао неспремне. (Док ови цариградски ситни и крупни хапшеници сматрају Проклету авлију као део свог живота, и тако се и понашају, дотле ова двојица стварно и не живе, него само ту бораве и трају, а живот им је остао тамо у Бугарској. Сад чекају решење. Живеће, ако им успе да се врате, а док су далеко од свога и својих, нема живота. И не треба им. Такви су сви »пролазни«.) Из ћелије је излазио увек само један од њих двојице, и то само ретко и на који тренутак, док би други остајао на асури, поред ствари. Понајвише су седели или лежали, неми и без покрета. Поглед нису дизали без потребе. Јели су мало, па и то криомице, и пили само воду, закрећући се и при том у страну. Ни с ким нису разговарали и чудили се и тихо негодовали што фра Петар присуствује у дворишту хапшеничким шалама и причањима, па и сам разговара са понеким од њих.

А свакако су тражили од њега да не пуши у мраку јер то привлачи нежељене госте.

Па ипак, после неколико дана добили су госта који се одмах претворио у суседа. Нашао се још неко кога је привукао тај угао уредних, мирних и повучених људи »пролазника«.

Мислећи о њему, доцније, много пута, фра Петар није могао никако да се тачно сети ни сата кад је дошао, ни како је дошао, тражећи маломеста, ни шта је при том рекао.— Код људи који нам постану блиски ми све те појединости првог додира са њима обично заборављамо; изгледа нам као да смо их вазда знали и као да су одувек са нама били. Од свега тога у се-ћању искрсне понекад само нека неповезана слика.

У првом сутону над њим је нагнута силуета високог, погнутог, на изглед младог човека са ћебетом преко једне и са кожном торбом у другој руци. Брзи, коси погледи које су двојица Бугара измењали прво између себе а затим обојица са фра-Петром. Стреловит али недвосмислен израз негодовања, опреза и одбојне солидарности: Турчин! Придошлица се сместио без намештања, готово без покрета; дах му се није чуо. А кад год би се те ноћи пробудио (нема тога ко се овде често и много не буди), фра Петар би по нечем осетио да и »нови«
пored њега не спава.

Пробудивши се у свитање, фра Петар је при бледој светлости зоре, која је тамо напољу морала бити раскошна, окрепнуо поглед на десну страну, где је синоћ заноћио Турчин придошлица. Прво што је угледао била је невелика, у жуту кожу повезана књига. Јако и топло осећање радости прострујало му је целим телом; нешто од изгубљеног, људског и правог света који је остао далеко иза ових зидова, лепо али несигурно као сновиђење. Трепнуо је очима, али књига је стајала на месту и била заиста— књига. Тек тада јепошао даље погледом и видео да је та књига на крилу човека који само напола лежи а напола седи, наслоњен на свој ковчежић. То је онај синоћњи. Поред њега путничка торба од светле, рађене коже, под њим мрко ћебе, сјајно и већ на поглед топло и меко као танко, скупоцено крзно. По свом пореклу и васпитању, у скученим гра-

ницама својих посве скромних потреба, фра Петар никад није много мислио о вредности и облику ствари око себе, нити им је придавао неку важност, али ово није могао да не примети. Никад није видео предмете обичне, свакодневне употребе тако вешто израђене и од тако fine материје; и да је остао у Босни и да није злим случајем запао у ову Авлију, он не би знао ни могао веровати да заиста постоје.

Поглед је ишао даље. Лице тог човека било је ново изненађење. Лице младића, меко, мало подбуло, бело и бледо оним собним бледилом, друкчије од свега што се овде могло очекивати, обрасло у риђу, пахуљасту браду од десетак дана и оборене, нешто светлије бркове. Истицали су се велики, болеснички и попут убоја тамни колуту из којих су, сјајне од влаге и ватре, гледале модре очи. Фра-Петру, који је у свом веку видео много болесника сваке врсте, дође одједном све то познато. Не те, али такве очи он је већ гледао. Има таквих људи који се нечег плаше или стиде, нешто желе да сакрију. И управо због тога они својим погледом стално настоје да привуку и задрже туђи поглед, у жељи да гавежу за своје очи и да му тако не допусте да иде даље и да разгледа и испитује црте њихова лица или делове тела или одећу на њима. Младић је нетремице, испитивачки али мирно гледао у фра-трово отворено, широко лице са густим, црним брковима и јако размакнутиим, крупним, смеђим очима мирна погледа.

Разговор је почео сам од себе. А то су и најбољи разговори. Најпре нешто као поздрав, ретке неодређене речи које се траже и у додиру испитују. То је било довољно фра-Петру да увиди да Турчин није охол ни одбојан као што би могао да буде. Уздржљив јесте, али на неки други начин.

Тако су се то доподне неколико пута сретали и раздвајали. И сваки пут би изговорили по неколико безначајних речи. Такви су тамнички разговори, почињу споро и са оклевањем, а затим се, не налазећи нове хране, гасе лако и брзо у неповерљивом ћутању у ком сваки од сабеседника испитује и оно што је рекао и оно што је чуо.

Око ручка су изгубили један другог из вида. Тек после подне су наставили разговор. Утврдили су да обојица читају италијански. Изменили су по коју реч и на том језику. Више као у шали. А ипак, то их је некако ограђивало од овог света око њих и приближавало међу собом. Разговарали су о разним градовима и крајевима света, затим о књигама, али како нису читали исте књиге, разговор је запео. Казали су и своја имена. Младић се звао Ђамил. Фра Петар је рекао своје, прећутавши звање. Иначе о себи и о оном што их је овамо довело нико није рекао ни речи. Све се кретало у затвореним круговима и на површини живота. Нарочито је уздржљив био млади Турчин. Својим тамним и дубоким гласом и лаганим климањем главе он је само потврђивао оно што је фра Петар говорио. А потврђивао је све, без размишљања. Сам није ниједну, ни најобичнију мисао до краја дорекао. Застајао је често на средини реченице. Поглед му је стално бежао у даљину.

Фра Петар је разговарао живље. Био је срећан што је нашао овог сабеседника, али је у себи одмах помислио: ја ово разговарам са болесним човеком. Није требало познавати људе ни толико колико их је он познавао, да би се извео тај закључак.

– Да, да– говорио је млади Турчин са неком помало западњачком учтивошћу, али то »да, да« потврђивало је више фра-Петру мисао о њему него фра-Петрове изговорене речи.

Па и такви какви су, ти разговори су, изгледа, били обојици затвореника пријатни и драги као неочекивани дарови нечег што овде највише недостаје; због тога су их стално обнављали и после сваког прекида настављали.

Двојица трговаца гледала су их са скривеним чуђењем и још боље скривеном сумњом.

А кад је стало да се мрачи, млади Турчин и фра Петар су вечерали заједно. Вечерао је фра Петар, јер младић није јео ништа, жваћучи дуго и расејано све исти залогај. Непосредан и отворен, фра Петар му је говорио:

– Ђамил ефендијо, немој замерити, али не ваља ти што не једеш.

И уверавао га је да човек у невољи треба више да једе и да буде снажнији и ведрији него кад је у добру.

– Да, да– одговарао је младић, али ни после тога није јео више него дотад.

Сутрадан су наставили са разговорима који су били дужи, живљи и природнији. Време је пролазило лепше и брже се примакло вече. Са сумраком разговор је бивао спорији и оскуднији. Говорио је само фра Петар. И оно расејано »да, да« почело је да изостаје. Младић се све више увлачио у себе и само спуштањем и дизањем тешких очних капака потврђивао све, не учествујући право ни у чем.

По црвенкастој светлости на небу и на ретким вршцима кипариса иза високог зида видело се да сунце нагло залази тамо негде на другој страни невидљивог града. Једно време и цело двориште било је пуно руменог одсјаја, али се брзо празнило као нагнут, четвртаст суд, и све се више пунило сенком првог сутона.

Стражари су угонили хапшенике у ћелије, а они су, као непослушно и раштркано стадо, бежали испред њих и склањали се у удаљене крајеве дворишта. Ником се није напуштао дан ни одлазило у спарне собе. Било је и вике и удараца.

У том тренутку до ћелије пред којом су још седели фратар и младић дотрчао је стражар вичући младићево име. За њим је на неколико корака трчао други, вичући исто, само са појачаном ревношћу. Тако је на свим оваквим местима та ситна слушчад брза кад иза ње стоји оштро наређење виших, брза и на зло и на добро, већ према томе какве је природе наређење. У овом случају морало је бити добро. Са пажњом која је овде ретка обојица су позвали младића да одмах пређе у другу, за њега одређену просторију. Помагали су му да сакупи ствари. Видело се да иде негде на боље.

Младић је без много чуђења и без питања примио ту неочекивану пажњу као наређење. Пре поласка окренуо се своје сабеседнику као да ће му казати нешто свечано и први пут јасно, али се само осмехнуо и зањихао главом као да поздравља из даљине.

И без речи они су се опростили као добри, стари позна-ници.

Те ноћи фра Петар је дуго мислио о необичном Турчину. Као и јесте Турчин, и није, али несрећан човек је сигурно. На махове, кад би се занео у полусан, чинило му се да је ту поред њега, будан али миран, са својом књигом и својим необичним, финим стварима. У исто време осећао је јасно да је отишао, да га нема. И било му је жао што је тако. А кад је успео да заспи правим сном, који је код њега, док је трајао, увек био дубок и тврд, без снова, без свести о себи и свету око себе, потонули су у том сну и суседздесьна и мисао на њега. Али чим би се у току ноћи пробудио, јављало се у њему неко нејасно и давнашње, али живо осећање дубоке жалости из младалачких година, кад је морао да се растаје са добрим друговима и да остане са равнодушним туђим светом са којим се по дужности живи и ради. А кад је свануло, то ноћно таласање снова и привида престало је, и на белом дану остала је проста истина: суседа заиста није било. Празно место десно од себе осећао је као нелагодност и нарочиту муку у овом животу пуном ситних и крупних мука и нелагодности. Лево од њега била су два трговца, ћутљиви и увек на полазак спремни људи.

Тек што се разданило, то празно место је попуњено. Заузео га је мршав, танак човек, необријан и сав запуштен, црне, коврџаве косе. Извињавао се говорећи брзо и много. Не би хтео ником да смета, каже, али не може да издржи непријатност оних међу којима је досад лежао, и присиљен је да потражи мирније место, међу бољим људима. Спустио је свој зембиљ од плетеног рогоза и нешто танка и стара одела, и наставио да говори.

Опширни и церемониозни уводи нису овде у обичају, али овај је говорио о свему, одмах, као да је међу старим сигурним познаницима. И видело се да говори више због себе, што не може друкчије, него због оног што говори и оних којима говори.

Двојица трговаца још су се више повукли у се избили један уз другог. Али фра Петар је и слушао и гледао овог нео-

бичног човека и целим својим држањем, како се чинило, подстицао његову говорљивост. (А у себи је мислио: ја сам помало на мог амицу, покојног фра-Рафу, који је сваког могао да саслуша и поднесе, и у шали увек говорио: »Ја бих без хљеба још некако и могао, али без разговора, бели, не могу.«) Човек је причао.

Био је Јеврејин из Смирне. Тужно је изгледало његово црно лице. Велик нос, крупне очи са жутом закрвављеном беоњачом. Тужан је изгледао цео, и брижан и уплашен, али његова потреба за говором била је већа и јача од његове невоље и великог страха. Као да наставља неки синоћни разговор, он је фра-Петру, док су излазили из ћелије у двориште, говорио живим полушапатом о себи и својим страдањима.

– Ем човека опљачкају, ем га оптуже и затворе! И, молим вас, откуд ми спадамо овамо са овим олошем? Ја се питам...

И набрајао је шта се све пита; а питао се свашта. При том се обзирао око себе бојажљиво, али није престајао да говори. »Ова његова говорљивост и довела га је овамо«, мислио је фра Петар у себи, слушајући већ само на једно ухо заморно и грозничаво причање овог чудног човека, кад он помену Ђамил ефендијино име.

– Јуче сам видео да се био склонио крај вас, крај пристојних људи. Али њему су сада дали собу у такозваном белом чардаку, тамо крајкапије, где спавају чувари и чиновници и где угледнији затвореници имају одвојене ћелије и нарочиту храну. И јесте, молим вас, страшно. Зар је онакав човек за овог, овог... Фра Петар се прену.

– Ви познајете тога ... Ђамил ефендију?

– Ја? како да не! Вас не познајем, опростите, нашли смо се, ето... Не познајем вас, али видим да сте човек од реда и части, а мени је то... Вас не, али њега, њега да. Из виђења, врло добро. Зна га цела Смирна. Све се у Смирни зна.

Још у току првог дана фра Петар је сазнао много о младом Турчину и његовој породици, па и оном што га је довело у ову необичну кућу. Наравно, све онако како се од овог Хаима, тако се звао човек из Смирне, могло сазнати. Све испретурано

и изломљено, нешто испуштено, а нешто опет по три пута поновљено, шарено, живо, не увек јасно, али са множином свакојаким појединости. Јер овај човек, који је морао да говори, није никада могао само о једном предмету говорити. Застао би за неколико тренутака, замислио се, тужно се мрштећи, као да га то и самог мучи и као да увиђа да није лепо што о свима, свашта и свуда говори, али његова потреба да прича о туђим животима, нарочито о животима оних који су по друштвеном положају виши или по својој судбини изузетни, била је јача од свега.

Један од оних што целог живота воде неки свој безизгледан и унапред изгубљен спор са људима и друштвом из ког су. У својој страсти да све каже и објасни, да све грешке и сва злодела људска открије и да зле изобличи а добрима ода признање, он је ишао много даље од оног што обичан, здрав човек може да види и сазна. Призоре који су се одиграли између двоје људи, без сведока, он је знао да исприча до невероватних појединости и ситница. И није само описивао људе о којима прича него је улазио у њихове помисли и жеље, и то често и у оне којих ни сами нису били свесни, а које је он откривао. Он је говорио из њих. А имао је чудан дар да са посве малом променом у гласу опонаша говор лица о коме је реч, и да буде час валија, час просјак, час грчка лепотица; а посве незнатним покретима тела или само личних мишица могао је да прикаже у потпуности ход и држање једног човека или кретање животиња или чак и изглед мртвих предмета.

На тај начин Хаим је жустро и много причао о великим и богатим јеврејским, грчким, па и турским породицама из Смирне, задржавајући се увек на крупним догађајима и тешким стварима. А свако такво причање завршавао је чудним повицима, готово кликтањем: »Е? А!«, што је требало да значи отприлике: »Ето каквих све има! А шта је мој убоги живот и мој случај према њима и њиховим заплетеним судбинама!«

А ту где се завршавало једно, почињало је друго причање. Краја није било.

(Ми смо увек мање или више склони да осудимо оне који много говоре, нарочито о стварима које их се не тичу непосредно, чак и да са презиром говоримо о тим људима као о брбљивцима и досадним причалицама. А при том не мислимо да та људска, толико људска и тако честа мана има и своје добре стране. Јер, шта бисмо ми знали о туђим душама и мислима, о другим људима, па према томе и о себи, о другим срединама и пределима које нисмо никад видели нити ћемо имати прилике да их видимо, да нема таквих људи који имају потребу да усмено или писмено казују оно што су видели и чули, и што су с тим у вези доживели или мислили? Мало, врло мало. А што су њихова казивања несавршена, обојена личним страстима и потребама, или чак не-тачна, зато имамо разум и искуство и можемо да их просуђујемо и упоређујемо једне с другима, да их примамо и одбацујемо, делимично или у целисти. Тако, нешто од људске истине остане увек за оне који их стрпљиво слушају или читају.)

Тако је мислио у себи фра Петар, слушајући опширно и заобилазно причање Хаимово »о Ћа-мил ефендији и његовој судбини«, које је још више успоравао Хаимов чудни опрез. Јер, поред све своје живахности и ватрене потребе за говором, он је повремено снижавао глас до неразговетности и бацао испитивачке погледе око себе, као човек кога многи гоне и који у све сумња.

III

Фамил је човек »мешане крви«, причао је Хаим, од оца Турчина и мајке Гркиње. Мајка му је била чувена грчка лепотица. Смирна, град лепих Гркиња, није видела такав стас, такво држање и такве плаве очи. Удали су је у седамнаестој години за Грка, тешког богаташа. (Хаим помену неко дугачко грчко презиме, изговарајући га као што се изговара име неке опште познате династије.) Имали су свега једно дете, женско. Кад је девојчици било осам година, богат Грк је напрасно умро. Његови рођаци су наскочили да преваре младу удовицу и да закину што више од иметка. Жена се бранила. Због тога је путовала чак у Атину, да спашава бар тамошње наслеђе. Кад се враћала бродом у Смирну умрла јој је напречац ћерка. Море је било немирно, брод пловио споро, до Смирне је било далеко. По прописима требало је да се леш девојчице баци у море. А то су одлучно захтевали и морнари који су по неком древном морнарском веровању сматрали да леш на броду доноси несрећу, јер душа покојникавуче брод на дно као олово. Избезумљена од бола, мајка се томе одупрла. Упорно је захтевала да јој се леш остави и да га сахрани кад стигне у Смирну, како би знала бар за гроб свога детета. Капетан брода имао је велику муку с њом. Нашавши се у тешком положају између мајчиног бола, ком није имао срца да се одупре, и строгог прописа, који није смео да повреди, капетан је са првим официром брода смислио једну варку. Дао је да се направе два једнака мртвачка сандука. У један је положен леш девојчице и морнари су га потајно спустили у море, а други је, испуњен одговарајућим теретом и тврдо закуцан и заливен, капетан предао мајци, као да је попустио њеним молбама. Кад су стигли у Смирну, она је изнела ковчег и сахранила га на гробљу.

Тешко и дуго је жалила своје дете и свакодневно обилазила његов гроб. А кад је, с временом, онако млада и лепа, почела бар донекле да заборавља свој губитак, десило се нешто неочекивано и страшно. Жена првог официра са брода на

ком је дете умрло, сазнала је од мужа тајну о добронамерној превари коју су извршили на броду са телом умрле девојчице. Ту тајну је једном приликом поверила својој најбољој другарици. После неке женске свађе, та другарица је, у својој глупости и жељи за осветом, саопштила то другима. На неразумљив и неразумљиво свиреп начин ствар је дошла до мајке. Несрећна жена је тек сада излудела ојалости. Трчала је на гробље, копала ноктима земљу са гроба. Морали су силом да је одводе и да је затварају, јер је хтела да скочи у море за ћерком. То је било право лудило. Требало је неколико година да жена прездрави од своје нове жалости. А потпуно оздравила није никад.

Лепу и несрећну удовицу просили су многи Грци, али она је све редом одбијала, огорчена на своје рођаке, па и на све сународнике. Тек после неколико година удала се, на опште изненађење, за једног Турчина. Много старији од ње, богат, угледан и школован човек, који је у млађим годинама заузимао високе положаје у државној служби, тај Тахирпаша је живео повучено, лети на имању крај Смирне, а зими у својој великој кући у граду. Од своје жене није тражио да промени веру; само се није показивала на улици откривена лица. Ипак је та удаја изазвала велику узбуну међу Грцима. А брак младе Гркиње са шездесетогодишњаком пашом био је, поред свих клетви грчких жена и попова, не само срећан него и плодан. За прве две године родило им се двоје деце, прво ћерка, па син. Син је био снажан и растао добро, али ћерка је била слабуњава, а у петој години умрла је од непознате болести, после дводневног боловања. Мајка, која се ни од оне прве жалости није никад потпуно опоравила, пала је сада у тешку и неизлечиву меланхолију. У смрти и ове друге кћери тражила је и налазила прст неких виших сила, осећала се проклетом инедостојном, занемарила је потпуно и мужа и сина. Сушила се и топила нагло. А друге године смрт је дошла као избављење.

Дечак, који се звао Ђамил, био је леп (мајчина лепота, само у мушком виду) и паметан и добро развијен, први пливач међу друговима и победник на свима рвањима. Али врло рано

стао је да занемарује игре својих вршњака. Све се више предавао књизи и науци, а отац га је у том подржавао, набављао му књиге и учитеље, омогућавао путовања. Чак је и шпански језик учио код једног старог сефарда, рабина у Смирни.

А кад је, једне зиме, умро и стари Тахирпаша, младић је остао сам, са знатним иметком, без искуства и ближе родбине. Велики углед Тахир пашин био му је заштита. Нуђено му је да се спреми за државну службу, али он је одбијао. За разлику од својих вршњака, он се никад није отимао за жене и женско друштво. Али тог лета десило се да је у пролазу, кроз ограду једне мале и бујне баште, угледао девојку Гркињу. Муњевита љубав изменила га је потпуно.— Девојка је била кћи малог грчког трговца. Младић је био решен да је узме исто онако као што је некад Тахирпаша узео његову мајку. Нудио је све, није постављао никакве услове.

Девојка, која га је два-три пута видела, хтела је свакако да пође за њега; нашла је и начина да му то поручи. Али родитељи су били одлучно против тога да дају кћер за Турчина, и тотаквог који је рођен од мајке Гркиње. Сва грчка општина подржавала их је у томе. Свима је изгледало да им то Тахирпаша и мртав, сад по други пут, отима још једну Гркињу. Отац девојчин, иначе ћифтица ситан растом и духом, понашао се као човек који је, у лудилу, одједном добио наступ неке величине, јунаштва и жеље за мучеништвом. Ширећи руке као да га разапињу, он је викао пред својим сународницима: »Мали сам човек и по угледу и по иметку, али нисам мали по вери својој и по страху божјем. И волим живот свој изгубити и кћер, која ми је јединица, у море послати, него је дати за неверника.« И све тако. Као да су они и та његова вера главна ствар, а ћерка споредна.

Трговчића из стрме улице није, уосталом, то јунаштво много стајало. Није му се ни пружила прилика да постане мученик. Девојку су силом удали за Грка изван Смирне, глуво, без свадбе, кријући место и дан одласка. Бојали су се да је Ђамил не отме, али он се већ раније повукао са примљеним ударцем. Тада је тек право и потпуно могао да види оно што

раније, занесен и млад, није ни слутио: шта све може да дели човека од жене коју воли, и уопште људе једне од других.

После тога Ђамил је провео две године на неким студијама у Цариграду. Вратио се у Смирну измењен и много старији на изглед. И ту се нашао усамљен. Од Грка га је делило све а са Турцима везивало мало шта. Вршњаци са којима је још пре неколико година проводио време у игри и забави били су већ туђи и далеки као да су људи другог нараштаја. Постао је човек који живи са књигама. Са двадесет и четири године то је био млад и богат особењак који није знао где шта има ни како се тим што има располаже и управља. Путовао је по малоазијској обали, ишао у Египат и на острво Род. Избегавао је оне којима је по имену и друштвеном положају припадао, и који су почели да га сматрају отуђеним, а дружио се једино са људима од науке, без обзира на то ко су и шта су по вери и пореклу.

А лањске године стали су по Смирни да круже чудни гласови, неодређени и нејасни шапат да су Тахирпашином сину књиге удариле у главу и да са њим није добро и није све у реду. Говорило се да је, проучавајући историју турске царевине, »преучио« и, замишљајући да је у њему дух неког несрећног принца, стао да верује да је и сам неки несрећени султан.

– Е? А!– Прекинуо је Хаим своје казивање за тренутак, не пропуштајући да истакне каква је та варош Смирна која није само њега, Хаима, оклеветала и дотерала у овај затвор него, ето, и такве угледне и непорочне људе као што је овај Ђамил ефендија. Али је одмах наставио.

Кад кажем, настављао је Хаим, да су гласови стали да круже по Смими, не треба, наравно мислити да се то односи на целу многољудну варош. Шта је Смирна? Кад погледаш одозго са оне заравни испод Кадифе Кале, изгледа ти да нема краја. И јесте пространа. Много кућа и много народа. Али ако право узмеш, то је стотинак породица, педесетак турских и толико грчких, и оно мало више власти око валије и команданта пристаништа, свега хиљаду-две душа. И то је све, јер то одлучује о свему и то нешто значи, а оно остало ради и тегли,

одржава живот себи и својима. А оних стотинак породица, ако се увек и не друже и не виђају између себе, знају једни о другима све, посматрају се, мере, прате из нараштаја у нараштај.— И по оцу и по мајци Ђамил је припадао тој мањини. Необична судбина његове породице и његов необичан начин живота привлачили су одувек пажњу и изазивали радозналост. А у Смирни се прича и препричава и оговара, и у томе претерује, као свуда у свету и још мало више од тога.

О Ђамилу, који за последњих неколико година није узимао учешће у животу својих вршњака, господске и богаташке младежи, говорило се доста, у његовој одсутности, и управо због те одсутности. Говорило се о његовим историјским студијама; неки са чуђењем, неки са подсмехом.

На једној тераси где је десетак отмених младића пило и пушило са исто толико слободних девојака из пристаништа, неко је поменуо Ђамила, његову несрећну љубав и његов необични начин живота. Један од његових другова рекао је да Ђамил проучава до у ситнице време Бајазита ИИ, нарочито живот Џем-султана, и да је због тога путовао у Египат, на Род и да се спрема сада чак у Италију и Француску. Девојке су питале ко је тај Џем-султан, а тај младић им је објаснио да је то Бајазитов брат и противник, који је подлегао у борби око престола, побегао на Род и предао се хришћанским витезовима. После тога су га тадашњи хришћански владари држали годинама у заточењу, искоришћавајући га стално против османлијске царевине и законитог султана Бајазита. Тамо је негде и умро, а султан Бајазит пренео је тело несрећног брата одметника и сахранио га у Бруси, где и данас стоји његово турбе.

Тада се у разговор умешао један ветрењаст младић, један од оних што због бујне маште и непромишљеног говора често шкоде и себи и, још чешће, другима.

— Ђамил се, после своје несрећне љубави према лепој Гркињи, исто тако несрећно заљубио у историју коју проучава. Он је потајни Џем. Тако се држи и понаша према свему и прима све око себе. И већ га бивши другови, у разговорима, са

подсмехом и жаљењем, и не називају другачије до Џем-султан.

Кад се тако помене султаново име, а поготову какви спорови или борбе у царском дому, па ма и из давне прошлости, то никад не остаје ту, у друштву у ком је поменуто. Увек се нађе птица која одлети и дојави цару или царскимљудима да је изречено његово име, и ко га је изрекао, и како. Тако се десило да је невина и скровита Ђамилова страст кроз уста једног ћалова и ухо једног достављача дошла и до прага измирског валије, где је наишла на сасвим други пријем и добила посве ново значење.

Валија измирског вилајета био је тада неки тврд и ревностан чиновник, тупоглав и болесно неповерљив човек, који је и у сну стрепео да му не промакне нека политичка неправилност, завера или тако нешто.

(Али сва та строгост и ревност у »политичким и државним стварима« није га спречавала да прима обилно мито од трговаца и бродовласника. Због тога је измирски кадија и рекао за њега да је човек кратке памети и дугих прстију.)

Прво што је валија помислио слушајући доставу о Ђамилу, а што младићу није било ни на крај памети, то је чињеница да и садашњи султан има брата ког је прогласио малоумним и ког држи у заточеништву. Ствар опште позната, иако о њој нико никад не говори. Та сличност га је узнемирила. А кад је управо тих дана, поводом неких сумњи и немира у европском делу Турске, упућено из Цариграда свима валијама оштро циркуларно писмо којим се власти у целој земљи опомињу и позивају да припазе боље на многобројне смутљивце и агитаторе који непозвани претресају државне послове и усуђују се чак да и султаново име блате, валија се, као и сваки рђав чиновник, осетио лично погођеним. Изгледало му је јасно да та опомена може само на његов вилајет да се односи, а како у вилајету нема ниједног »случаја«, то онда само на Ђамилов »случај«.

Једне ноћи заптије су опколиле Ђамилову кућу, извршиле преметачину. Однели су му све књиге и рукописе, а њега заточиле у његовој рођеној кући.

Кад је валија угледао гомилу књига, и још на разним језицима, и множину рукописа и бележака, он се толико запрепастио и тако наљутио да је решио да на своју одговорност ухапси сопственика и пошаље га, заједно са књигама и хартијама, у Цариград. Сам себи није умео да објасни зашто књиге, нарочито стране књиге и у оволиком броју, изазивају у њему такву мржњу и толики гнев. Али мржња и гнев нису ни тражили објашњења, него су се узајамно подстицали и узајамно расли. Валија је био уверен да није погрешно и да је ударио по правом месту.

На вест о хапшењу Тахирпашиног сина узбунили су се многи угледни људи, нарочито они из улеме. Сам кадија, учен, старији човек и пријатељ Тахирпашин, лично је отишао до валије. Изнео му је цео Ђамилов случај. Да је без порока, да својим начином живота може послужити као пример доброг младића и правог муслимана, да је због несрећне љубави пао у неки занос и меланхолију и сав се предао науци и књизи, ако је у том можда претерао, да на тотреба гледати пре као на болест него као на неко рђаво и злонамерно дело, и да заслужије обзир и сажалење а не прогон и казну. Цела ствар је очигледно један велики неспоразум. То чим се он бави, то је историја, наука, а од науке не може бити штете.– Али све се то разбијало о глупост и неповерење тога чиновника.

– Нећу ја, ефендија, да лупам главу о том. Ја историју, или како се то зове, не знам. А боље би, чини ми се, било и по њега да је не зна ни он и да не испитује много шта је који султан некад радио, него да слуша оно што овај садашњи заповеда.

– Па то је наука, то су књиге!– упао је огорчено кадија који је из искуства знао како штетни, и по друштво и појединца опасни могу бити људи који због своје ограничености неограничено верују у своју памет и проницљивост и у тачност сваког свог суда и закључка.

– Е, значи, не ваљају му књиге. Џем-султан! Претендент! Отимање о престо!– Реч је пала, а кад реч пође једном, она се више не зауставља, него иде даље и успут расте и мења се. Нисам ја био повод за те речи, него он; нек он и одговара за њих.

– Ама, изнесу често на човека и што није!– опет покушава кадија да брани младића.

– Ако су га набедили и опањакали, он нек се пере, па ће се опрати. Ја нити читам књиге нит’ хоћу да мислим за другог. Нек свак мисли за себе. Што ја да стрепим због њега? У мом вилајету свак треба да пази шта ради и говори. Ја знам само једно: ред и закон.

Кадија је подигао главу и погледао га оштро и прекорно.

– Па, ја мислим, сви то бранимо!

Али се захуктали човек није дао смести и зауставити.

– Да, ред и закон. А чија глава стрчи изнад тога, срубићу је, царске ми службе, па да је мог јединца сина. Ја заноктице једне овде не трпим, па ни у ту сумњиву ученост овог младог ефендије.

– Па то би могло овде да се расправи и рашчисти.

– Не, ефендијо. Пропис је пропис, а пропис тако не наређује, него баш овако. О царевима и царским пословима је говорио, нека на царском прагу и одговара. Ено му Стамбол, па нек тамо објашњава све што је прочитао и написао и што је свету о том казивао. Нек они лупају главу о том. Ако је прав, нема шта да се боји.

И то је било све. Стари кадија је гледао пред собом тога валију. Безбрк, ситан и усукан човек, слаботиња и немоћник, пет пара хлеба не може стати у њега, а толико зла може да почини. Увек сумњичав и кисео, од две могућности склон увек оној горој, а кад се, овако, од нечег уплаши, он постаје страшан. И кадији је било јасно да не вреди више говорити са овим валијом, који ће учинити што је наумио, него датреба тражити друге путеве како да се младићу помогне.

И Ћамил је упућен у Цариград, под сигурном али дискретном пратњом. (То је био једини уступак који је валија учинио

кадији.) А са њим и његове књиге и рукописи, све под печатом. Чим су то сазнали, кадија и други пријатељи послали су свог човека за њим, да у Цариграду објасни ствар и помогне невином младићу. Кад је човек стигао у Цариград, Ђамила су већ били упутили Латиф ефендији да га до саслушања задржи у притвору.

Тако је изгледала Ђамил ефендијина историја, онако како је Хаим могао да је зна и види, а казана овде укратко, без Хаимових понављања и примедаба и многобројних »Е? А!«

IV

Карађоз је вазда зазирао од политичких окривљеника. Више је волео да се рве са стотином ситних и крупних преступника из обичног криминала него да има посла са једним политичким кривцем. Најежио би се кад би само чуо за њих. Трпео их је код себе, јер је тако морало бити, као »пролазне«, али никад није хтео да се њима бави; заобилазио их је као окужене и настојао да се свега што је »политичко«, или што под тим именом до њега долази, отресе што пре. А код овог хапшеника кога су довели из Смирне све је чудно: из угледне турске породице, и сандуци књига и рукописа иду уз њега, и не зна се право је ли луд или паметан. (А луђаци, и све оно што је у вези са њима, уливали су Карађозу сујеверан страх и нагонску одвратност.) Али одбити га није могао. Тако је Ђамил затворен у једну од заједничких ћелија, где је како смо видели, нашао своје место за прва два дана.

Већ другог дана човек кога је послао кадија из Смирне израдио је код више власти да се Ђамил издвоји и да му се у Авлији да засебна соба и пристојно издржавање, док не буде испитан и док се не види у чему је ствар. И то је извршено.

Идућих дана фра Петар је обилазио велико двориште спорим кораком, као да нешто тражи или неког очекује, и једнако прелазио погледом прозоре и доксите на зградама унаоколо. С времена на време прилазио му је Хаим. Он је већ био напустио своје место крај фра-Петра и двојице трговаца и изабрао друго, још одвојеније. Као разлог навео је промају. Али већ после два-три дана признао је фра-Петру у поверењу да сумња у ону двојицу трговаца да су шпијуни. Фра Петар се насмејао и одбио такву помисао. При том се боље загледао у Хаимово мршава лице и први пут приметио на њему чудан и чудно усредсређен израз какав се види на лицима људи који се у себи рву са својим погрешним мислима и уображеним страховима.

После два дана Хаим је опет, оборене главе, додирујући својим дугим, шиљастим носом фра-Петрово ухо, шапутао о неком другом шпијуну, и опомињао га да се чува.

– Прођи се, Хајмо, тога и не говори то никоме.

– Знате, ја то само вама.

– Ама, немој ником, па ни мени. О том се не говори.– Бранио се фра Петар коме је Хаимово нагло и велико поверење било нелагодно.

И то се поновило неколико пута. Фра Петар се већ и навикао на то. Потапшао би га по рамену и умиривао, настојећи увек да разговору да шаљив и безазлен тон.

– Ама, који? Је ли онај плави, високи? Зар не видиш болан да је и сам полумртав од страха и да му није ни до чега? То је човек невин као јагње, а ти се без потребе плашиш и сумњичиш људе.

Хаим би се умирио за сат-два, али не би издржао дуго и прилазио би опет фра-Петру и увераво га да само у њега има поверење и настављао малопређашњи разговор.

– Добро, није тај за кога сам погрешно– рецимо »погрешно«– мислио да јесте, добро, али јесте други за кога и не слутиш да је. А који је тај? Онај што стоји поред капије, гледа преда се и прави се као да га ништа не занима? Онај што дрско загледа сваког од главе до пете? Онај безазлени и на изглед приглупи? Или можда није ниједан од њих, него неки десети? И пошто ни за једног од њих не знаш да ли је то, али исто тако ниси сигуран да није, сваки од њих може то бити. Сваки.

– Остави, Хајмо, вере ти, те беспослице– каже фра Петар губећи малко стрпљење.

– Не, не! Ви сте, уважени пријатељу, добар човек, па мислите да је свак добар.

– Ама, мисли добро, па ће добро бити, Хајмо брате.

– Хе, добро! Добро?– шапуће Хаим са неверицом и полако одлази оборене главе и укочена погледа упртог у земљу.

А сутрадан он је опет долазио, већ у рано јутро, као на исповест. И кад би се мало ослободио свога страха, он ипак

није могао да мирује. Тада би својим живим и увек због нечег раздраженим говором причао о неправди која му је учињена и штети која му је нанесена, о људима и наравима у свом граду. А фра Петар би увек искористио прилику и поставио му понеко питање о Ћамил ефендији. Хаим није никад остајао дужан одговора. И о стварима о којима је све рекао он је могао још да говори дуго и опширно, са много нових и веродостојних појединости. Све је то фра Петар слушао пажљиво, посматрајући Хаимово мршава лице и високо чело. Кожа на том челу била је тако затегнута и танка да се испод ње назирао сваки и најмањи превој и цео склоп чеоних костију, а коса која је у чудним чуперцима окружавала то чело била је нездравно укврчена и сува као да је негде у корену сажижје невидљив пламен.

А кад би, после својих причања, Хаим одлазио, погнут и брижан, фра Петар га је испраћао дугим, сажаљивим погледом.

Прошла су два дана а Ћамил се није јављао ни навраћао. Хаим, који је, поред своје личне муке, стизао однекуд све да сазна или бар да наслути, објашњавао је ствар тако да младића сад сигурно испитују, а да за то време не пуштају окривљеника у двориште, да не би дошао ни са ким у додир. Кад заврше испитивање и упуте цели предмет суду, почеће опет да га пуштају на шетњу.

Све је знао и све предвиђао (иако не све увек тачно) овај Хаим из Смирне. У овом случају предвидео је добро.

Тога јутра, фра Петар је седео на камену и, замишљен, напола слушао луду препирку и грају која је до њега допирала са две стране и преламала се и мешала у његовом слуху.

Лево од њега створио се танак и мален круг од неколико коцкара. Меду собом решавају стари коцкарски спор, а ово је као неки суд. Људи су мрачни, а говор стваран, сув и тврд.

— Ти, да вратиш човеку паре— каже танким али страшним гласом један дугоња који је очигледно неки коцкарски старешина.

– Ово ћу му вратити!– виче љутито онизак, јак човек запаљених очију, и одмера десном руком од шаке до лакта.

– Ето какав је! Још ранио човека, и умало га није убио– упадају гласови са стране.

– А што да га не убијем?

– Има робија, еј!

– Нека има! Убићу га чим изађем, и одлежаћу га на једној страни.

Дижу се гласови негодовања, испод којих се једва наслућује глас високог човека, непоколебљив и пун претње.

– Да вратиш паре! Чујеш ли?

Граја која долази из круга са десна још је већа и на махове потпуно сузбија ону слева. Ту је и онај Заим и онај говорљив човек атлетског узраста што грми промуклим басом, и неки нов,ситан хапшеник кога зову Софта. Као увек, између њих је говор о женама. Заим не говори ништа и тек спрема, ваљда, нову причу. Препирку воде атлет и Софта.

Ситни човек виче, а по гласу му се види да при том све поскакује, као што чине малени људи, да би оном што говоре дали више важности.

– Јерменке, Јерменке, то су жене, то!

– Шта Јерменке? Какве Јерменке? И ти мени говориш о јерменским женама. Ти? Па ти си малолетан.

– Тридесет и једна је мени.

– Ама, није то. Није ствар у годинама, него си такав, малолетан, и малолетан ћеш бити и кад ти буде педесет. Разумеш? Ти си малолетан, и малоуман, малокрван и малодушан, и уопште си све што је– мало.

– А ти си све што је »много«– каже суво и недуховито ситни човек, док се сви грохотом смеју.

– Ето видиш, ни то ниси погодио. Ја сам све што је– превише, ако баш хоћеш да знаш, и зато и не ваљам. Јест, не ваљам ни ја. Али ти, ти?!

Промукли бас је ту рекао нешто, једну једину и кратку реч, коју је прекрио општи смех.

После се опет јавља бас. Опет о женама и женској љубави. Он ни о чем другом као и да не уме говорити.

– Јерменка ти је таква, као шумска ватра: тешко се пали, а кад једном плане, нико је више угасити не може. То и није жена него– кулук.

Напаст која се залепи за човека, па робујеш њој и целој њеној породици. И то не само живима него и мртвима и нерођенима. Поједу те, а све поштено и законито, и само поштено и по божјем закону. (Сви они бога за ортака имају.) Јерменка је шест дана у недељи неумивена а само се празником пере. И свака је длакава до очију и сарансаклија. А Черкескиња?

– То је жена!– каже неко из круга повлађујући.

– То?– негодује бас, а реч му се претвара у неки киван уздах.– То је, брајко, летњи дан, а не жена. Летњи дан, па не знаш шта је лепше, земља или небо над њом. Али ту се треба добро обути. Па опет не помаже ништа, јер ту је и најбољи мајстор кратак. Није то као птица, па када је ухватиш, онда је имаш. То се не држи код човека; прелива се као вода; и кад си имао, као да ништа никад имао ниси. То нема памћења и не зна шта је разум ни душа ни милосрђе. А закона јој ухватити не можеш.

И опет је пала нека кратка и неразумљива реч која је изазвала громки смех. Фра Петар се трже из мисли и пође да седне мало подаље. Диже се, али одмах застаде изненађен. Са збуњеним и тихим поздравом пред њега је стао Ђамил.

Тако обично бива. Они које желимо да видимо не долазе у часовима кад на њих мислимо икад их највише очекујемо, а појављују се у неком тренутку кад смо мислима најдаље од њих. И нашој радости због поновног виђења треба тада времена да се дигне са дна, где је потиснута, и појави на површини.

Измакли су се мало подаље од вике и смеха.

– Ех, видиш, видиш!– Рекао је фра Петар први и неколико пута, као у забуни, поновио те две речи док су седели један поред другог. (Његова радост је налазила задовољство и у том да изгледа мања него што је.)

Далеко и давно изгледало је одједном све, иако је прошло свега неколико дана од његовог последњег виђења. Младић је био приметно смршао, као исцеђен. Тамни колутови око очију јачи, а лице ситније, са неким танким и лепршавим осмехом који као да га обасјава однекуд споља и даје му израз лаке збуњености. Одело на њему мало згужвано, брада већа и запуштена, а сав човек још више и на неки нов начин уздржан и бојажљив.

Необично пријатељство између господског младића, Турчина из Смирне, и странца хришћанина из Босне као да је за ових неколико дана док се нису виђали стално расло, развило се и утврдило у овој чудној тамници, брзо и неочекивано како само у оваквим изузетним приликама може да буде. Нису ни сада њихови разговори били друго до споро препричавање оног што су некад видели и прочитали. (О себи није нико ништа говорио.) Али ти разговори су се разликовали одсвега што се око њих могло да чује и види. А то је главно. У њима им је пролазио цео дан од јутра до вечери, кад су затвореници морали да одлазе сваки у своју ћелију, и са прекидима, кад би Ђамил одлазио да клања подне или ићиндију. Као и дотад, више је говорио фра Петар, али је и младићево учешће у разговору расло, полако и неприметно а стално, иако му је глас и сад звучао само као јака нечијег чвршћег и одређенијег гласа, и после неколико првих речи стално прелазио у шапат.

Таквим гласом је једног дана и трена (фра Петар и опет није никако могао да се сети кад и како!) дотле малоречиви Ђамил почео да прича историју Џем-султана. И од тада па до краја није више ни о чему другом ни говорио.

Повод је био случајан, или је изгледао тако. Тихо, као да говори о посве обичној ствари, Ђамил је упитао:

– Ви нисте наилазили у историји на име Џем-султана, брата Бајазита ИИ?

– Нисам— одговорио је мирно фра Петар, мислећи са узбуђењем на Хаимово причање и кријући сваки траг свога узбуђења.

– Нисте... нисте?

Младић је очигледно оклевао. А онда је, после неколико уводних речи које је изговарао са усиљеном равнодушношћу, отпочео.

V

То је у новом и свечаном облику древна прича о два брата.

Откако је света и века постоје, и непрестано се поново рађају и обнављају у свету— два брата-супарника. Један од њих је старији, мудрији, јачи, ближи свету и стварном животу и свему оном што већину људи везује и покреће, човек ком све полази за руком, који у сваком часу зна што треба а шта не треба учинити, шта се може а шта не може тражити од других и од себе. Други је сушта противност његова. Човек кратка века, зле среће и погрешног првог корака, човек чије тежње стално иду мимо оног што треба и изнад оног што се може. Он је у сукобу са старијим братом, а сукоб је неминован, губи унапред битку.

Два брата су се наша лице у лице, кад је 1481. године, једног мајског дана, на ратном походу, изненада умро султан Мехмед ИИ Освајач. Старији брат Бајазит, коме су биле тридесет и четири године, и млађи Џем, који је тек био узео двадесет и четврту. Бајазит је био гувернер Амасије, са седиштем на Црном мору, а Џем гувернер Караманије, у Конији. Бајазит је био црномањаст, висок, мало погнут, сабран и ћутљив, а Џем крупан, плав и снажан, плаховит и немиран. Џем је, иако још млад, створио на свом двору у Конији круг људи од науке, песника и музичара, и сам је писао добре стихове. Поред тога био је добар пливач, атлет и ловац. »Бујна глава«, без мере у мислима и уживањима, тако да му је дан био кратак и да је од ноћи и сна узимао колико год је могао, да би продужио свој дан. Знао је грчки и читао италијански.

Бајазит је био од оних људи о којима се мало говори. Хладнокрван и храбар, одличан стрелац у рату, он је не само као старији и искуснији него и по својим склоностима много боље познавао велику очеву царевину, њене законе и уредбе, њене изворе прихода и односе са осталим светом. Био је један од оних који се у сваком даном часу баве само једном мишљу

и једним послом, и то оним који је најпотребнији и најкориснији.

У трци за упражњеним престолом Бајазит је био бржи и вештији. Џем је имао више присталица и на двору и у војсци. (Знало се да је султан Мехмед био склонији млађем сину и да је желео да га он наследи.) Али Бајазитови људи били су боље повезани и са њим и између себе, и радили су брже. Бајазит је стигао први у Стамбол и преузео власт. Одмах је стао да спрема војску на брата, који се са својом војском налазио на путу из Карантаније према Стамболу.

Џемова војска, под Кедик пашом, стигла је до Брусе, древног средишта османске власти, лепог зеленог града на падинама високе планине, и заузела је борбом. Али у равници стајала је Бајазитова војска под Ајаспашом. Отпочели су преговори. Сваки од двојице браће имао је довољно доказа за своје право и преимућство. Бајазит је био старији и срећнији, већ примљен и признат за владара у Стамболу. Џем је своје право заснивао на другим доказима. Бајазит је рођен за владе њиховог деда Мурата ИИ, док им је отац био још само наследник престола, и то од мајке ропкиње. Џем је рођен када је Мехмед ИИ био већ султан, а мајка му је била од кнежевског рода из Србије. Сам султан Мехмед је за живота, не говорећи ништа отворено, показивао да му је млађи син ближи и да је, у души њему наменио престо. А једног и другог су подстицали моћне паше, вођени искреном оданошћу или себичним циљевима.

И као што увек бива, сваки од двојице браће је налазио за оно што жели и на што је већ решен довољно потврде у свему око себе довољно вере у своје право и своју силу.

У таквим условима преговори нису могли донети плода. Џем је тражио свој део царства, у Азији, а Бајазит је мирно одговарао да је царство једно и недељиво и да султан може бити само један, а брату је нудио да се са харемом повуче у Јерусалим и да тамо живи спокојно од велике суме новаца коју ће му он исплаћивати сваке године. О томе Џем није хтео да чује. Дошло је до борбе. Бајазит је већ раније успео да

међу Цемове саветнике убаца свог човека, Јакуб-бега. Цем је побеђен и једва је успео да изнесе главу. Побеглао је у Египат, где је лепо примљен од египатског султана коме је овај братски раздор био добродошао. Још једном је, помогнут од египатског султана, покушао срећу, али је опет потучен. Нашао се на малоазијској обали, без војске, са неколико најоданијих људи. (Мајка и жена му, са троје нејаке деце, остале су у Египту.) Притешњен, знајући шта га чека ако буде ухваћен, решио се да побегне на острво Род и да од тамошње власти затражи уточиште.

Род, који је још пре неколико година Мехмед ИИ узалуд опседао, налазио се у власти моћног католичког реда јоанита, јерусалимских витезова реда св. Јована, и представљао је истакнуту утврђену тачку западног хришћанског света. Цем је израније познавао витезове, јер је, по наредби свога оца султана, водио са њима преговоре. Обратио им се са молбом за уточиште и они су, једва дочекавши, послали одмах нарочиту галију која је са обале пребацила њега и целу његову пратњу, око тридесетак лица, на Род.

Одметник и претендент на престо дочекан је са царским почастима од великог мајстора витешког реда Д'Обисона (Пиерре д'Аубуссон), свих витезова-редовника и целокупног становништва. Велики мајстор је поново уверавао Цема да му гарантује слободу, право азила, и споразумео се са њим да је најбоље да изабере Француску као земљу у којој ће живети, док му срећа не помогне да се врати као султан у Турску.

Цем је са пратњом упућен у Француску. АД'Обисон је отпочео да ради на све стране како би што боље искористио овог несрећног принца у интересу свог Реда, целокупног хришћанства, па и у свом личном интересу. Њему је било јасно какав важан залог држи у рукама. Доведен у Француску, Цем није пуштен на слободу, него је, противно датој речи, држан заточен у тврдим градовима који су припадали Реду јерусалимских витезова.

Око »султановог брата« ствара се вртлог сплетака и комбинација у којима учествују све тадашње европске државе,

папа и, наравно, султан Бајазит сам. И Матија Корвин, краљ Угарске и папа Инокентије ВИИИ желели су да им буде изручен Џем, како би се њиме послужили као средством у борби против Турске и Бајазита ИИ. Али лукави Пјер Д'Обисон задржава драгоценог роба у својој власти и помоћу њега на врло вешт начин уцењује на све стране, и Бајазита, и египатског султана, и папу. Бајазит му плаћа велику суму за Џемово издржавање, у ствари зато да Џема не пушта и не предаје другом. Папа му обећава кардиналски чин ако му изручи Џема. Египатски султан му даје знатне суме. Чак и несрећна Џемова мајка, која је живела у Египту и није престајала да ради на ослобођењу свога сина, шаље му новац за Џема, али новац остаје код великог мајстора.

То отимање око »султановог брата« и спретна игра Д'Обисонова трајали су осам година. За све то време Џем је превођен из једног француског утврђеног града у други, увек под јаком стражом јерусалимских витезова. Мало-помало лишавају га пратње. На крају му је остало свега четири-пет верних пратилаца. Сви покушаји да побегне и да се спасе из шака вероломних јерусалимских витезова остају без успеха. Султан Бајазит са своје стране чини све да се ослободи притиска који на њега врши цео хришћански свет помоћу злосрећног брата који је постао средство у рукама тога света. Он се обавештава о свом брату код Млечана, код Дубровчана, код Напуљског краља, он одржава стално везу са Пјером Д'Обисоном и чини му знатне уступке сваке врсте. Њихови се интереси, поред свега, у извесном смислу подударају. Д'Обисону је стало да задржи што дуже Џема у својој власти и да помоћу њега уцењује помало цео свет, а Бајазиту је главно да се његов брат-супарник налази у неком сигурном затвору, а не на челу неке војске која креће против Турске.

Осме године Џеменовог боравка у Француској— а година је 1488— дипломатска борба око његове личности достиже врхунац. У Француску стижу изасланици са свих страна и сви имају за свој главни задатак Џемову личност. Бајазитов изасланик, Грк и хришћанин Антонио Рерико, потпомаган од изасланика

напуљског краља, нуди француском краљу и његовим дворјанима велике суме, јавно и тајно, нуди власт над Јерусалимом, кад Бајазит победи египатског султана и освоји тај град; даје дарове на које су дворски људи и дворске даме врло лакоми. У исто време угарски краљ Матија Корвин шаље сјајно изасланство и тражи султановог брата за себе, како би са више изгледа на успех напао Бајазита. А најживље је изасланство папе Иннокентија ВИИИ који, иако стар и болестан, не одустаје од своје намере да покрене хришћанске владаре на крсташки рат против Турске. А за то му је потребно да у својој власти има султанова брата одметника као средство.

Али велики мајстор са острва Рода иде за својим циљем. Полази му за руком да француском краљу наметне своје мишљење: да Цема треба предати папи. У фебруару месецу 1489. витезови укрцају Цема са малом пратњом на своју галију у Тулону, и после дуге и тешке вожње стигну у Чивитавекију, где их дочекује велико изасланство папино. У сјајној пратњи Цем улази у Рим, где му у сусрет излазе кардинали, цео папски двор, заједно са дипломатским представницима. И он и пратња му у сликовитој источњачкој ношњи, на добрим коњима. Сутрадан је папа примио врло љубазно толико жељеног турског принца у свечану аудијенцију. Цем је одбио да се поклати пред папом као што то чине сви други, и загрлио се са њим као раван са равним и владар са владаром.

Пјер Д'Обисон је постао кардинал, а његов Ред је добио не само признање него и друге, стварне повластице и користи од папе.

Неколико дана доцније папа је примио Цема у приватну аудијенцију. Ту су разговарали отвореније. Цем је изјавио да су га витезови са Рода преварили и све досад држали у затвору. Молио је папу да га пусти да иде у Египат, где му живи мајка и породица. Цем је говорио тако потресно да су папи удариле сузе на очи. Он је тешио Цема лепим речима, али је на речима све и остало.

Велика дипломатска игра око Цема наставља се и бива све живља. Папа развија своју акцију за остварење лиге хриш-

чанских владара против Турске. У том крсташком походу Џем треба да одигра важну улогу, а Ватикан је за њега златна крлетка. Матија Корвин тражи Џема за свој поход против Турске. То исто чини египатски султан, и нуди откуп од шест стотина хиљада дуката, и још шездесет хиљада од стране Џемове мајке.

Године 1490. умире Матија Корвин. То је тежак ударац идеји општег хришћанског похода против Бајазита. Бајазит, сазнавши да је Џем упапиној власти, шаље нарочитог изасланика у Рим. Папа га прима у аудијенцију и ту се откривају све лажи и сплетке Д'Обисонове и излазе на видело суме новца које је примао од Бајазита. Бајазит је тражио од папе да задржи Џема код себе под условима под којим су га држали и витезови са Рода, то јест уз извесне политичке уступке и 40.000 дуката годишње. Да би исплатио суму од 120.000 дуката, одређену за три године, изасланик је имао налог да лично види Џема и да се увери да је жив и да је заиста ту. Џем пристаје да прими изасланика, али само као султан, уз потпун церемонијал. Седео је прекрштених ногу на нарочитом престоу, окружен својом пратњом. Уз њега је био један од кардинала. Бајазитов изасланик је пао ничице пред Џем-султаном и предао писмо и дарове које му шаље брат. Писмо је прочитано Џему на ухо, а дарове је, и не погледавши их, дао својој пратњи да их раздели између себе.

Инокентије ВИИИ не престаје да ради на стварању лиге против Турске, а Бајазит изводи своје планове против Угарске и Венеције. У свему томе Џемова личност игра велику улогу. Султан шаље папи »копље којим је прободен Христос на крсту« и друге скупоцене мошти, тражећи од њега само једно: да држи у заточењу Џема и да га не изручује ником другом. А папа тражи од Бајазита да не напада хришћанске земље, у противном случају он ће искористити Џема и ставити га на чело великог похода против Турске.

У то умире и папа Инокентије ВИИИ. За време док је вршен избор новог папе, Џем је због веће сигурности затворен у тврђаву св. Анђела. За новог папу је изабран досадашњи

кардинал Родриго Борџија, познат као папа под именом Александар ВИ.

Изгледало је да су за турског царског сужња настала боља времена. Он се спријатељио са папиним синовима, кретао се са више слободе, учествовао у свечаностима. У Хроникама и писмима као и на сликама савременика Џем је приказан као човек од тридесетак година, али који изгледа као да има четрдесет. Угојен, таман у лицу, са левим очним капком потпуно опуштеним, тако да изгледа »као човек који нишани«. Мрачан је и плаховит, и немилосрдан према послузи, одан је уживањима, нарочито пићу, јер у њему тражи сна и заборав.

У то време настају међу западним хришћанским владарима нови велики заплети. Млади француски краљ Карло ВИИИ креће са војском у Италију да заузме Напуљску краљевину на коју полаже право, и да, како тврди, одатле поведе војске хришћанске лиге у крсташки рат против Турске. Папа чини све да његов улазак у Италију спречи. У то време Александар ВИ води преговоре са Бајазитом и чак и од њега тражи подршку против француског краља. Бајазит му шаље уговорену суму од 40.000 венецијанских дуката за годишње издржавање Џемово, а у нарочитом личном писму нуди му 300.000 дуката ако му изручи Џемов леш. Ту преписку ухватили су папини противници у Италији и објавили је.

Карло ВИИИ продире у Италију. Осваја брзо град за градом и последњег дана 1494. године улази у Рим. Папи не остаје ништа друго него да се са младим освајачем споразуме, са што мање штете и губитка. Један од захтева Карлових био је: да му папа изручи »султанова брата«, којим и он намерава да се послужи у борби против Бајазита. Погодили су се да Карло поведе Џема са собом у свом походу на Напуљ и доцније на Турску. Али папа је тражио да му краљ Француске да гаранцију да ће му, по свршеном рату, вратити драгоценог заточеника. Исто тако папа је осигурао уговором да оних 40.000 дуката које султан редовно шаље и даље припадају њему.

У свечаној аудијенцији папа је предао пред многобројним сведоцима француском краљу Џема и његову бројем већ

сасвим незнатну пратњу. Кад је папа ту одлуку саопштио Џему, он је изјавио да је роб и да му је свеједно ко га у ропству држи, папа или француски краљ.

Папа је настојао да лепим речима разувери и умири Џема, а Карло ВИИИ био је пажљив према њему и поступао са њим као са владаоцем.

Кад је Карло ВИИИ кренуо даље, против напуљског краља, повео је са собом и Џема са пратњом и папиног сина Цезара, кардинала од Валенције, као таоца. Али на путу је лукави Чезаре побегао, а Џем се разболео. Боловао јесвега неколико дана. Умро је у Капуи, пре него су стигли до Напуља.

Својим пратиоцима, који су провели са њим све године робовања, препоручио је да његово тело свакако пренесу у Турску, како се неверници не би и њим мртвим користили. Издиктирао је и писмо брату Бајазиту у ком моли да дозволи његовој породици повратак у Стамбол и да буде милостив према онима који су били његови верни пратиоци у дугом ропству.

Карло ВИИИ наредио је да се Џемово тело балзамује и положи у оловни ковчег.

Одмах се пронео глас да је папа отровао Џема или да га је већ отрована предао краљу. Венецијански Сенат пожурio се да одмах извести султана Бајазита о Џемовој смрти, желећи да буде први који моћном султану јавља ту пријатну вест.

Поход Карла ВИИИ завршио се бедно. Карло се вратио у Француску, где је убрзо и умро. Тело Џемово остало је у власти напуљског краља. Око тог мртвог тела водила се дуга преписка. Напуљски краљ је уцењивао Бајазита. Јавио се и папа Александар VI и тражио свој део. Али напуљски краљ је извукао сву корист за себе. То мртво тело послужило му је да склопи повољан уговор са султаном, и оно је тек у септембру 1499. године најпосле предано Бајазиту, који га је свечано сахранио у турбету у Бруси, где леже покопани турски владари.

VI

Ово је само окосница Ђамилове приче, штуро и кратко казана. Много дуже и живље и друкчије, и са другим смислом говорено, било је оно што је фра Петар чуо од свог новог пријатеља. И све се сводило на једно: постоје два света, између којих нема и не може бити ни правог додира ни могућности споразума, два страшна света осуђена на вечити рат у хиљаду облика. А између њих постоји један човек који је, на свој начин, у рату са оба та зараћена света. Царев син, царев брат, цар и сам по свом најдубљем уверењу и осећању, и у исто време најнесрећнији од свих људи. Прво издан и поражен, а затим преварен и лишен слободе, усамљен и одвојен од својих и од пријатеља, доведен у трагичан процеп, а целом свету на видику, као на срамном стубу, али са гордом решеношћу у себи да у том положају истраје и да остане оно што је, да не изгуби свој циљ испред очију и да не попусти ни брату-крвнику ни неверницима који га подмукло варају, уцењују, продају и препродају.

Ту се фра Петар наслушао страних имена градова и моћних светских људи, царева, краљева, папа, кнезова и кардинала, што никад у свом веку није, пратећи све промене и покрете у необичном животу Џем-султана. Он сва та имена није ни могао запамтити и поновити. Често је бивало да слушајући изгуби нит младићевог причања и да не зна више у тој причи ко је коме род ни ко кога обмањује, купује и продаје, па чак и да престане да прати причање, него мисли на своју невољу. Али и тада би се правио као да слуша, јер му је жао човека коме је очигледно много стало да све докраја и потанко каже.

А било је у том причању и њему потпуно неразумљивих ствари, као што су Џемови стихови о судбини, о вину и пијанству, о лепим дечацима и девојкама. Ђамил их је рецитовао напамет и као да су његови рођени. Било је и речи и мишљења која су га збуњивала и бунила, као што су оштри Џемови судови о папама и другим црквеним главарима. Али фра Петар је

сматрао да ово није место ни тренутак да се све то расправи и истера на чистину. Утолико више што му самом много тога није било јасно ни разумљиво. Треба човека пустити да каже све. Њему су људи одувек, свуда па и овде, слободно прилазили, брзо се повезивали с њим и лако му се поверавали. А он је то примао као природну и разумљиву ствар и трудио се само да све пажљиво саслуша. Увек па и сад.

Ово са младићем из Смирне ишло је далеко и трајало дуго. Он се сатима заборављао потпуно, причајући судбину Џем-султана, као да се ради о нечем што треба да буде казано што пре, још овог трена, јер сутра већ може бити доцкан. Служио се час турским час италијанским језиком, заборављајући, у брзини, да преведе француске и шпанске цитате које је говорио напамет.

Разговор би почео рано, у топлој сенци једне настрешнице, која је бивала све краћа, а настављали би га по другим склонитим местима велике авлије, бежећи од сунчеве жеге и гласних и насртљивих хапшеничких игара и свађа.

Фра Петар је приметио да му Хаим никад не прилази за време тих разговора, него само кад га сретне самог. Али се дешавало да неки од хапсеника приђе, као у пролазу, и покуша да узгред чује нешто од младићевог шапата. Тада би Ђамил одједном заћутао и као месечар, пробуђен из свог опасног заноса, падао у тупо ћутање, испрекидано механичким и неискреним »да да!«, затим се нагло и хладно опраштао безначајним речима, и одлазио.

Сутрадан би се појавио у том истом расположењу, са нејасним траговима неких ноћашњих кајања и одлука, мучљив и сав у себе повучен, са slabим осмејком који све брише и ништа не казује и са обичним речима о посве обичним стварима. Али то би трајало кратко. У току разговора његово нерасположење се неприметно и за њега и за фра-Петра, мењало. Не знајући како ни откуд ни зашто, он би се опет предавао својој страсти и тихо и живо, као да сеисповеда, говорио фра-Петру о Џему и његовој судбини.

Већ трећег дана била је испричана цела историја, до тужног и свечаног краја, до светлог, достојанственог турбета у Бруси, чији су бели зидови исписани најлепшим сурама из Корана, калиграфски стилизованим у облику чудних цветова и кристала. Али тада је почело причање издвојених призора са свим појединостима. Низали су се Џемови срећни и несрећни дани, његови сусрети и сукоби, љубави, мржње и пријатељства, покушаји бежања из хришћанског ропства, наде и очајања, размишљања за дугих несаница и замршени снови у кратким часовима спавања, његови поносни и горки одговори високим личностима у Француској и Италији, гневни монолози у самоћи и заточењу, изговорени не Ђамиловим него другим гласом.

Без увода и видљиве везе, без временског реда, младић би почињао да прича неки призор из средине или са краја Џевовог заточења. Говорио је тихо, оборена погледа, не водећи много рачуна да ли га његов сабеседник слуша и да ли може да га прати.

Фра Петар се није право ни сећао кад је у ствари почела та прича без реда и краја. Исто тако није одмах ни право приметио тренутак, тешки и одлучни тренутак, у коме је Ђамил јасно и први пут са посредног причања туђе судбине прешао на тон личне исповести и стао да говори у првом лицу

(Ја!— Тешка реч, која у очима оних пред којима је казана одређује наше место, кобно и непроменљиво, често далеко испред или иза оног што ми о себи знамо, изван наше воље и изнад наших снага. Страшна реч која нас, једном изговорена, заувек везује и поистовећује са свим оним што смо замислили и рекли и са чим никад нисмо ни помишљали да се поистовестимо, а у ствари смо, у себи, већ одавно једно.)

У све већој недоумици, са зебњом, жаљењем, и тешко прикривеним немиром, фра Петар је и даље слушао причу. Кад би се увече одвојио од Ђамила и размишљао о њему и његовом случају (а немогуће је било не мислити на то), он би пребацивао себи што га јасно и одлучно не заустави на путу који очигледно не води добру, што га не продрма и не тргне из његове заблуде. Па ипак, кад би се сутрадан поново нашли и

кад би младић опет пустио маха својим нездравим представама, он би га опет слушао, са лаком језом и дубоким саучешћем, непрестано оклевајући да га прекине и дозове к себи. А и кад би, сећајући се синоћне одлуке коју је сматрао својом дужношћу, покушао да скрене разговор на други предмет или да, као случајно, узгредном примедбом одвоји Ђамила који говори од мртвог Џем-султана, чинио је то слабо и неодлучно. Било му га је и сувише жао. Његова урођена неспособност и простосрдачност, којом је иначе увек могао сваком све да каже, била је као опијена и умртвљена упорним младићевим-причањем. И ствар се увек завршавала тако да би фратар на крају попустио и ћутке, без одобравања али и без гласног отпора, слушао младићев страствени шапат. Оно што није, што не може и не треба да буде било је јаче од оног што јесте и што постоји, очигледно, стварно и једино могуће. А после би фра Петар опет прекоревао себе што је и овог пута попустио пред неодољивим таласом лудила и што није учинио већи напор да младића врати на пут разума. У тим тренуцима осећао се као сукривац у том лудилу и решавао се да оно што је досада пропустио учини свакако већ сутрадан, у првом подесном тренутку.

То је трајало пет-шест дана. Почињало је сваког јутра готово у исти сат, као нека утврђена церемонија, и трајало је са два-три краћа прекида све до предвече. Прича о Џем султану и његовим страдањима и подвизима изгледала је неисцрпна. Али једног јутра Ђамил се није појавио. Изгледао га је, чекао и немирно ходао по свим одељењима Авлије. Двапут му је тога дана прилазио Хаим са својим увек истим узнемиреним жалбама и страховањима о неправдама у Смирни и о уходама и свакојаким замкама овде у Проклетој авлији. Он га је слушао расејано. А при том је мислио на одсутног Ђамила.

Чинило му се да га види и чује како синоћ, пре растанка, говори брзо као да чита.

– Стојећи усправно, у сјајном свечаном оделу, на палуби брода који је пристајао у Ђивитавекији и посматрајући шарену и протоколарнопоредану гомилу папске војске и црквених

достојанственика, Џем је мислио живо и јасно, како мислимо само у часовима кад смо одвојени од једног боравишта а нисмо ступили на друго. Мислио је хладно о својој несрећи и гледао је јасно и немилосрдно, онако како човек може да је сагледа само кад је, скривен и невидљив, чује из туђих уста.

Ето, свуда га дочекују страни људи као живи зид његове тамнице. А шта може да очекује од тих људи? Можда сажаљење? То је једино што му не треба и што му никад није требало. Саучешће које су му понекад показивали ретки добри и племенити људи за њега је само мера његове зле среће и беспримерног понижења. И за покојнике сажаљење је тешко и увредљиво, а како га је тек сносити још здрав и свестан свега, жив гледати у очи живим људима, да би у њима прочитао само једно: сажаљење?

Од свега што свет има и јесте ја сам хтео да направим средство којим бих савладао и освојио свет, а сада је тај свет начинио од мене своје средство.

Да, шта је Џем Џемшид? Роб, то је мало речено. Роб, прости роб ког воде на ланцу од трга до трга, има још увек наде на милост доброг господара или на откуп или на бекство. А Џем милости нити може очекивати нити би је могао примити све и кад би неко хтео да му је да? Откуп? За њега не сакупљају откупе, него напротив, плаћају читава богатства и са једне иса друге стране да би остао роб и средство и да се не би откупио. (Изузетак је његова мајка, непоколебљива, дивна жена, створење над створењима, али она својим немоћним напорима само увећава терет његовог понижења.) Бекство? Тешко бежи и безимени роб из ланаца, али кад бежи, он увек има мало наде да ће заварати гониоце и да ће се докопати неког свог света у ком ће моћи живети као слободан и безимен човек међу слободним и безименим људима. А за њега не постоји могућност бекства. Васколики обитавани и познати свет, подељен на два табора, турски и хришћански, нема за њега прибежишта. Јер, тамо или овде, он може бити само једно: султан. Победнички или поражен, жив или мртав. Зато је он роб за ког нема више бежања, ни у мислима ни у сновима.

То је пут и нада мањих и срећнијих од њега. А он је осуђен да буде султан, заробљен овде или жив у Стамболу или мртав под земљом, али увек и само султан, и једино у том правцу би могао бити његов спас. Султан, и ништа за длаку мање, јер би то значило исто што и не бити, ни за длаку више јер више од тога нема. То је ропство од ког бежања нема ни после смрти.

Брод је ударио тупо бокобраном о камену обалу. Тишина је била толика да се и то чуло и као лака јека прошло обалом са које су сви, од кардинала до коњушара, нетремице посматрали стаситог човека са белим, златом извезеним високим кауком на глави, како издвојен, на трикорака испред своје пратње стоји као кип. И никог није било ко у њему није видео султана и ко није увиђао да тај човек не може друго бити, иако због тога пропада.

Док је то причао Ђамил се и сам дигао. (Да не би допустио да га стражари угоне у собу као и остале, он је обично сам полазио, нешто мало пре одређеног времена.) После уобичајеног кротког поздрава, нестао је у једном од завијутака Проклете авлије, на којој су се по забаченим угловима већ хватале прве сенке сумрака.

VII

Младић се није појавио ни другог, ни трећег дана. А око подне дошао је Хаим и, бацајући опрезно испитивачке погледе свуда око себе, рекао да се са Ђамилом »десило нешто што не ваља«. Више од тога није чак ни он умео да каже.

Тек два дана доцније Хаим, који за то време није мировао, дошао је са већ склопљеном причом о Ђамиловом нестанку.

Прво је, смркнут и оборене главе, обилазио простор око фра-Петра у широким па све ужим и ужим круговима и елипсама, бацао испод ока погледе око себе, трудећи се очигледно да свом разговору да изглед случајног сусрета у пролазу и, наравно, не слутећи колико су те његове »мере предострожности« узалудне и провидне. Кад се примакнуо близу, упитао је пригушено:

– Јесу ли вас саслушавали?

– Нису— одговорио је гласно фра Петар, ком су Хаимове »мере« почеле да бивају досадне.

Али надајући се да је Хаим сазнао нешто о Ђамилу, понови одмах блаже:

– Нису. А шта има?

Тада је Хаим почео да прича. Из почетка се још држао као човек који је застао у пролазу, случајно, и који ће одмах кренути даље, и бацао кратке погледе око себе, али се мало-помало све више заборављао и говорио све живље, не подижући глас.

У том што је казивао било је додуше појединих нејасних и необјашњивих места, али зато су нека друга била испричана са таквим и толиким појединостима као да их је својим очима гледао. Хаим је све знао, и видео и оно што се није могло видети.

Кад се Ђамил са првим сумраком повукао у своју ћелију, коју је чувар за њим закључао, било је још видно у пространој соби. У два светла, покривена сахана хладила се већ постављена вечера какву други хапшеници нису добијали. Све је

било као и свако вече. Шетња из угла у угао и очекивање сна за који се зна да неће доћи. Мало-помало умукли су и последњи шумови доле у авлији. Мрак је прогутао беле зидове и предмете и стегао ћелију око будног човека. Стварао се нов, моћни свет и у њему су стали да се јављају ситни, нестварни гласови и блесци од игре слуха у тами и несаници. У једном таквом тренутку, он сам није знао у ком, чуло се као да споља кључ тражи и налази кључаоницу. Али то није била више варка слуха. Врата су се стварноотворила и слаба светлост се појавила на њима. У собу су без шума ушла два тамна човека. Иза њих је момак носио малу уљаницу. Он је одмах стао са стране, подигао лампу, и остао тако непомичан.

Светлост се распоредила по свима. Један од оне двојице био је угојен; све је на њему било обло и мекано: његов спољни изглед, глас и покрети. А други је био мршав, сав кост и мишић у мркој кожи, великих очију заклоњених сенком и крупних, страховитих шака које су искакале на светлости. Изгледали су као два лица дволичне султанске правде. Само први је назвао учтиво (језивом учтивошћу) добро вече. И почело је.

Опасно меким гласом дебели чиновник је рекао да је прво саслушање било више формалне природе и да су и одговори били такви. Али на том, наравно, не може остати.

– Потребно је, Ђамил ефендија, да нам најпосле кажете за кога сте сакупљали податке о Џем-султану и до у ситнице разрађивали начин на који се остварује план о буни против законитог султана и халифе и како се проналазе средства и путеви за отимање престола помоћу непријатеља из иностранства.

– За кога? – јекнуо је тихо младић, већ сав у ставу одбране.

– Да, за кога?

– За себе, ни за ког другог. Проучавао сам оно што је познато у нашим историјама. Удубио сам се...

– А како то да од толиких предмета о којима пишу књиге и наука ви одаберете баш тај?

Ђутање.

(Хаим је био већ заборавио на свој опрез и говорио живо, уз немирну мимику лица и покрете руку.)

– Слушајте– наставио је мирно и претерано свечано дебели чиновник– ви сте паметан и школован човек из угледне куће. Видите и сами да сте се у незгодну ствар уплели– или вас је неко уплео. Ви знате да и данас, као и онда, седи на престолу султан и халифа (нека му бог подари дуг живот и сваки успех!) и да то није добар предмет ни за размишљање, а камоли за проучавање, писање, и разговоре. Ви знате да реч ни кад је у најдубљој шуми изговорена не остаје на месту, а поготову кад се напише или чак и другима каже, као што сте ви по Смирни писали и говорили. Него објасните нам ствар и кажите све. Биће лакше за нас и боље за вас.

– Све, што ви говорите нема везе са мном ни са мојим мислима.

Младићев глас је звучао искрено, са призвуком огорчења. Чиновник је тада напустио свој свечано отмен став и узео тон који је за њега био много природнији:

– Чекајте мало! Не може бити да нема везе. Све има везе са свим. Ви сте човек учен, али ни ми нисмо потпуне незналице. Не предузима се толики посао случајно ни без неког циља.

Говорио је увек само онај дебели. А Ћамил јесве више размишљао о оном што чује од овог чиновника, и одговарао нејасно, само као јака.

– Циља. Каквог циља?

– Па баш то бисмо и хтели да од вас чујемо. Младић не одговори ништа. Мислећи да га јепоколебао, дебели човек настави самоуверено растежући слоге.

– Дакле, молим вас!

То је било речено још тврђе и сувље, на неки нов начин, са призвуком нестрпљења и претње.

Младић је бацао погледе у тамне углове око себе као да иза круга ове слабе светлости тражи неког за сведока. Мислио је како да каже једну једину реч или реченицу која би разбила овај глупи неспоразум, све објаснила и доказала да ту нема циља и да он о свему томе нити треба нити може да полаже

рачуна, понајмање у овај час, овде и овако. Мислио је да то и говори, а ћутао је. Али су говорила оба чиновника (сад је проговорио и онај мршави), брзо, упорно, наизменично.

– Говорите!

– Кажите, биће и за вас боље и– једноставније.

– Реците све, кад сте почели.

– Дакле, са којим циљем и за чији рачун? Засули су га питањима. Младић је жмиркао одсветлости и једнако бацао немирне погледе у тамне углове. Тешко се сналазио, не успевајући да добро разабере и одвоји питања. Али одједном примети да му је онај мршави пришао ближе, да је повисио тон и да му говори ти.

– Ајде, ајде, говори!

Сва се његова пажња заустави на том. Осети се осрамоћен, уназађен, ослабљен и још мање способан да се брани. Кривица и несрећа и нису у неком његовом »циљу«, него у том да човека доведу (или да се сам доведе) у положај да га о том испитују, и још овакви људи– хтео је да каже. И мислио је да то говори, а ћутао је.

Тако је то ишло и трајало дуго. Негде у току те ноћи изван времена које сунце одмерава својим изласцима и заласцима и изван свих људских односа, Ђамил је признао отворено и гордо да је истоветан са Џем-султаном то јест са човеком који је, несрећан као нико, дошао у теснац без излаза, а који није хтео, није могао да се одрече себе, да не буде оно што је.

– Ја сам то!– рекао је још једном тихим али тврдим гласом којим се казују пресудна признања и спустио се на столицу.

Дебели чиновник је устукнуо наглим, нехотичним покретом, и заћутао. Али онај мршави као да није осетио ништа од тог свештеног ужаса пред човеком који се очигледно изгубио и тако се заувек ставио изван света и његових закона. У својој тупој и кратковидој ревности мршави полицајац се полакомио да искористи слободно поље које му је његов паметнији друг оставио. Постављао је нова питања, са намером да извуче из младића признање да је у Смирни ипак постојала нека завера.

Седећи на ниској столици без наслона, Ђамил је изгледао исцрпљен и сав утонуо у себе. Мршави чиновник је обигравао око њега и уносио му се у лице. Њему се чинило сада да је пред њим тело без воље и свести са којим може да чини шта хоће. То га је изазивало и заводило да је постајао све нестрпљивији и безобзирнији. У једном тренутку он је положио, изгледа, једну од оне две страшне шаке на Ђамилово раме. А младић га је, огорчен и згађен ваљда том увредљивом интимношћу, оштро одгурнуо. Тада се у трен ока развила права туча. Умешао се и други полицајац. Ђамил се и бранио и нападао снагом и жестином коју нико није могао очекивати. У гужви је оборен и момак заједно са светиљком коју је држао. А кад је успео да се извуче из лудог клупка од руку, ногу и удараца, он је истрчао напоље и, док се у ћелији водила борба у мраку, узбунио цео чардак. (Од тог момка и од пробуђених хапшеника и сазнало се у Авлији за ноћни приказ са младићем из Смирне, а што се у Авлији прошапће то одмах дозна Хаим.)

Исте ноћи Ђамила су изнели на један од капиџика Проклете авлије.

Жива или мртва? Куда су га пренели?— то је фра Петар, у свом узбуђењу, само помислио. А Хаим је већ одговарао и на та питања.

Ако је жив, вероватно су га пренели у Тимар-хану, крај Сулејманије, где се затварају душевно оболели. Ту ће, међу луђацима, његова причања о себи као наследнику престола бити оно што су све речи и разговори луђака, безопасна болесничка маштања на која се нико не осврће. А такав поремећен и болестан човек, уосталом, и не живи дуго него нестаје лако и брзо са света, заједно са својим нездравим маштањима, а да нико о том ником не мора да полаже рачуна.

Међутим, ако је сукоб био тежи и ако је младић у свом отпору и у својој борби са двојицом отишао далеко и ранио неког од њих (а изгледа да је тако, јер су после морали да перу собу од крвавих трагова), онда је могуће да су царски људи отишли још даље, јер ударци се овде не мере и лако иду преко

оног што је потребно. У том случају несрећни Тахирпашин син већ је у гробу. А такав гроб, са белим каменом без натписа, не говори ни о чему, па ни о царевима ни њиховим споровима и борбама са супарницима.

Тек кад је испричао све до краја, Хаим се опет присетио »опасности« које га окружују и без опраштања, бацајући око себе испитивачке погледе, отишао даље, трудећи се да изгледа као човек који без циља сета по пространој авлији.

Фра Петар је стекао зубе од неког горког гнева на своју судбину, на све око себе, па чак и на овог невиног Хаима и његову вечиту потребу да све сазнаје, преноси и распреда до у танчине. Стајао је једнако у месту и брисао остуденео зној са чела. Гледајући са несналажењем сиву, утабану земљу и беле зидове пред собом као да их први пут види, осети како му целим телом иде хладан и танак талас страха. Да га не стану испитивати због разговора са Ђамилом и да га тако и по други пут не увуку невина у бесмислену истрагу. Истина је да је овај Хаим поремећен човек и да види опасности и где их нема, али све може бити.

Брзо затим ту помисао потисну друга: шта се могло десити са Ђамилом? Сад га опет нека болна врелина испуни свега. Тешко сажаљење које се не да подносити овако у непомићности и потпуној неизвесности. Осети силну потребу да промени место, да види и чује друге људе, који су далеко од ових замршених, тамних прича из Смирне; да види људе, ма какви били, само да су изван ове безумне мреже коју плету, затежу и мрсе између себе болесници сишли с ума и царски полицајци без душе и памети, а у коју се и он ни крив ни дужан, ево, нашао уплетен.

Кренуо је низ авлију пут заклоњених углова и сенки, где су, у свађи, игри или шалама, грајале растурене гомиле хапшеника.

VIII

После два-три дана било је јасно да га неће испитивати због дугих разговора са Ђамилом. Значи даје све свршено и—покопано. Нестало је страха и ишчекивања, али није било ни лепше ни лакше. Напротив. Почело је време без Ђамила. Не заборавља га, али осећа у себи да му се више не нада.

Још је права летња врелина. У Авлији све као и увек. Једне пуштају, други долазе на њихово место, а то се и не примећује. Сви су споредни и неважни. Авлија живи сама за себе, са стотину промена, и увек иста.

Сваког јутра окупљају се у сенци исти или слични живи кругови хапшеника. Фра Петар застане код првог, »комшијског« круга. Ту је све исто. Заим се жени и разводи још увек све са новим нежним женама, и увек га једни грубо утерују у лаж а други слушају. Он је блед, зеленкаст и црн у лицу, као да болује од жутице. А поглед му, без везе са оним што говори, лута, јадан и луд од страха и скривене помисли на казну која га чека, ако му се докаже оно за што га оптужују. И остали причају о женама, само на други начин. Највише се чује онај атлетски развијени човек са промуклим басовским гласом. Али он је за тренутак ућуткан и слуша заједно са осталима како постарији морнар прича о младој Гркињи која је послуживала у њиховој крчми.

— Крупнијег и чвршћег женског тела нисам видео. Галија. Носи груди пред собом као два јастука. Крећу се за њом оне две пусте полутине; само мељу. Свак пружа руку и хвата где може и колико може. Она се брани, брани је и газда, онај крезуби Грк, али ко ће морнарима везати руке. Мало-мало па уштину. И најпосле, морала је напустити службу. Тако бар газда каже. А није, него је он, лисац, склонио у своју кућу и чува за себе. Грде га морнари и уздишу: »Их, штета, онаква жена, ко пласт!«— »Ко пласт, ко пласт!« каже Грк више за себе. »Али да је онако продужио, да штипа ко стигне, шта би било? Сламка по сламка, и пласт би разнели. Мангупи!«

– Их,– буни се промукли бас.– Их, их, какви сте! Само о тим кафанским дрољама умете да говорите! И само о гадним стварима! Их!

Настаје објашњавање, из ког бас излази као победник: сви ућуткавају морнара и траже да бас настави неку причу коју је раније био започео. И он наставља да прича нешто узбудљиво и нејасно о некој жени изузетне лепоте, родом из Грузије, која је овде у Стамболу чуда починила и млада умрла.

– То је такав сој људи. Њена баба је била лепотица на гласу. Цео Тифлис је полудео за њом. Јесте. Склонили су је код рођака у један заселак, подаље од Тифлиса. И по њој се тај заселак и данас зове »Седам носила«, а пре тога се звао друкчије, не знам како. Јер због ње и њене лепоте пало је за пола сата седам мртвих глава око њене куће. Побили се просци и отмичари. Три се породице у црно завиле. А она умрла од жалости. Није венула полако, него као мразом покошена. Преконоћ. Али ни умирући није хтела да каже кога је она волела, ни да ли је тај дотични један од оних погинулих или је међу живима. Ето, од те своје бабе наследила је лепоту, стас, очи...

– Јесте– каже неко из круга– то се зна да Грузијанке имају дивне очи.

– Шта се зна? Откуд се зна? Шта знаш ти, слепац, о тим пословима?

– Што да не зна? Као да си ти сам на свету!– буне се неки гласови.

– Не прекидајте човека, нек прича!– траже други.

– Причај ти, адешу, и не осврћи се на којекога.

Крупни човек, крупна гласа, са гневним покретом руке и са гримасом гнушања на лицу, одбија.

– Мрзи ме, море, да говорим. Шта вреди причати овоме слепом кучету?

Али сви наваљују и на крају га, као увек, некако умирују, тако да наставља причу о жени из Грузије и њеним очима, још увек киван.

– И кад ми ко овако каже »Имала је дивне очи«, мени се лепо смркне. Какве очи, ћорав ти ходио! Кад погледаш та два ока, ти и не помишљаш на ова два видела што сваки од нас носи у глави, него на два небеска поља од сунца и месеца сеновита. Каквих звезда и облака, каквих чуда има на та два поља! Јадан адешу! Гледаш, и камениш се и топиш се. Нема те! Зар то само »два ока«?! И она, дабогме, гледају, али то је најмање, то им је последње. Очи! Шта је ово мало очију у глави што носимо и што нам показују да потрефимо у врата и да не пронесемо кашику мимо уста? А шта су она два чуда небеска? Ту поређења нема. То се једном десило на овој земљи: једном па никад више. И боље је. Мање муке и жалости. Такве очи не би требало да умиру као и остале, или не би требало да се рађају на овај свет.

Човек је одједном заћутао. Издао га глас. Из круга није било речи ни примедби. То је трајало тренутак. А онда је опет настала нека препирка и смех и збркан жамор изукрштаних гласова и сочних псовки.

Пратећи мало поиздаље разговор у кругу, фра Петар је осећао неког иза себе. Кад се окренуо да пође, пред њим је стајао Хаим.

На својим шетњама по авлији он тако редовно набаса на Хаима који, гоњен немиром и сав устрептао, непрестано мења место. Где год дође са својим завежљајем ствари његова сумња у све и сваког већ га чека ту. Он одмах предузима своје »мере предострожности«. А после дан-два напушта то место и тражи нови и сигурнији лежај. При сусретима са фра-Пе-тром некад прође као да га не познаје, некад га само поздрави лаким покретом главе, значајно трепћући очима, а некад приђе и разговара слободно, док се опет нечег не присети и не крене даље.

Тако је и сад сам стао поред фра-Петра и сам почео разговор о човеку са промуклим басом. И ту је већ све знао:

То је човек ниског порекла који је својом великом снагом и својом умешношћу доспео у друштво госпoде. Неколико година био је првак у рвању, познат у целој Турској. Био је

војни набављач, власник кафана, па посредник у свакојаким пословима. Велику је пару тај преко руке претурио. Иначе, коцкар и пијанац и нарочито женскар. Тако је ухватио неку болест. Никад није био чистих руку ни разликовао своје од туђег, али некако му је пролазило олако док је био у снази и памети. Има две-три године да је стао да пада све ниже и ниже, почео да губи сваки рачун. Жене му испиле мозак и оронуо снагом. Најпосле га његово некадашње друштво пустило низ воду. Помешао се са најнижим криминалцима. Тако као вишеструки банкрот и варалица, и доспео овамо. Тек је други месец даје ту, под истрагом, а лепо се види како из дана у дан све више опада и како му оно мало памети лапи. Више не разликује оно што јесте и што може бити од оног што не бива. И само о женама говори. То је болест. Он, очигледно, не би могао ни замислити да може негде бити женске љубави, љубавне страсти или само помисли, а да он не учествује у њима. И топи се и нестаје као парче шећера у води. Од некадашњег силеције и расипника није остало готово ништа до ово празно препирање са докоњацима и стална потреба за говором и причањем. У последње време све је осетљивији, некако се истањило и профинио. Причање му је све живље и богатије. Његова некад чувена гласина сад је промукла, стално узбуђена и тронута, на местима са сузним, грчевитим прекидима које он узалуд заташкава и маскира својим издирањем на оне који га окружују.

– Тај не може више да не говори. Попустили обручи и видите да цури на све стране. Готов је!

Сигурним, повишеним гласом, готово весело, причао је Хаим и даље о свему и свачему. Али онда се одједном тргнуо, погледао као пробуђен око себе, трепнуо са оба ока, дајући тако сабеседнику тајанствен и неразумљив знак и без поздрава отишао даље спорим кораком, оборене главе, као човек који тражи што није изгубио.

А фра Петар продужује своју шетњу низ Авлију, до неког другог круга, питајући се има ли игде разумна човека и разго-

вора, и тражећи, као лек што се тражи, мало заборави и разоноде.

Речено је напред, и истина је, да се живот у Авлији стварно не мења никад. Али мења се време и с временом слика живота пред сваким од нас. Почиње да се смрква раније. Јавља се стрепња од помисли на јесен и зиму, на дуге ноћи или кишовите, хладне дане. И живот је пред фра-Петром увек исти, али као неки узан и све слабије осветљен ходник који се приметно не мења, али за који се зна да са сваким даном бива за прст-два ужи. Од тога наилазе на хапшеника кратке али неодољиве панике под којима клоне и најтврђи, бар за који тренутак.

О тим данима фра Петар је причао дуго. Подижући се с времена на време и намештајући се на јастуку, загледан у снежну даљину и пратећи сећање у стопу, говорио је сниженим а јасним гласом:

»Видим, одуљило се ово моје тамновање на правди бога. Док сам оно деверао с јадним Ђамилом и бринуо због њега, некако сам мање мислио на себе и своју невољу. А сад не могу да се одбраним од тога. Опомињем сам себе на стрпљење, али стрпљење ме издаје. Дуга ноћ, још дужи дан, а тешка мисао. Најгоре ми је што знам да сам невин, а нити ме испитују нити ми ко споља шта јавља. Кад то помислим, удари ми крв у главу па обневидим и дође ми да вичем на сав глас. Али се стишавам, трпим и једем се у себи, и само се питам шта ли ме још чека. Свашта ми искаче пред очи, само излаза не видим. Нигдје човјека да поразговарам с њим, а уби ме нерад и беспослица. Распитивао сам се има ли каква посла за мене, да се поправи кахвени млин, да се курише неки сахат. Шта било. Јер, од тог сам еснафа. Али ме чувар гледа и ријечи не говори. Молим га да пита старешину. Сутрадан он ми каже: »Сједи с миром и не помињи то више!« И окрену ми леђа. Хтио сам да се правдам, али он се обазрије и одмјери ме ружно.

– Оно бива да неки набави кришом турпију или длијето, како би лакше одавде изишао, али да их ми сами неком дајемо, то не бива. Ниси то добро смислио.

И рекавши то, плуноу је и отишао. Остао сам као поливен. Хтио сам да вичем за њим, да сам невин и да ни помишљао нисам на бјежање. Сузе су ми наврле од неке срамоте. Сам не знам зашто. Али кад сам мало размислио, видео сам да човјек говори право. И криво ми је било више на себе него на њега. Гдје ми би памет? Кад људи допадну овог чега сам ја допао, онда им нико не може вјеровати. А ја заборавио гдје сам!

И тако опет, докон и брижан, чекај да прође дан и дође ноћ која пролази још спорије.

Једног дана пустише и ону двојицу трговаца из Бугарске и умјесто у прогонство они кренуше својим кућама. По обичају и ради севапа поклонише ми асуру на којој су лежали. Узми, каже један, па и тебе сунце да огрије! А све шапуће и закреће главу у страну. Отишли су к'о двије сјенке. Нису смјели ни да се радују. Без њих ми још теже. А крај све своје бригае једнако мислим и на Ћамила и његово причање и злу судбину. Почине да ми се привиђа.

Пораним ја тако, у саму зору, и једва чекам да се врата отворе. Изађем из оног смрада и оне тјескобе, умијем се на чесми, па сједнем и уживам, док још није поврвио онај народ из својих ћелија. А какво је свитање у Стамболу! Казати се не може. То нит' сам прије тога видео нит' ћу икад више видети. (Бог зар тако хтио и дао сваку љепоту душманину!) Небо порумени па сиђе на земљу; има га за сваког, за богата и за сиромаша, за султана и за роба и хапшеника. Сједим тако и уживам и пушим, ако се нађе, а од духана све ми се глава заноси. Дим око мене, а уза ме се као привије Џем-Ћамил, неиспаван, блијед, сузних очију. И ја разговарам с њим срдачно и просто, како никад нисам могао ни умио док је био ту и док смо се виђали, онако како бих разговарао са неким млађим од фратарара из мог манастира, кад га нападне *шаегиум виџае*. Ухватим га за рамена и продрмам.

– Уранио, зору преварио! Свануло, Ћамил ефендија. Хеј!
А он одмахује главом.

– За мене је– каже– а поноћ а зора, све исто. Нема сванућа.

– Ама како нема, болан брајко? Не хули и не говори будалаштине. Док год има мрака, биће и сванућа. Видиш ли ти ову љепоту у бога?

– Не видим– каже он оборене главе а глас му се ломи.

А мени га дође жао па не знам што бих учинио да му помогнем. Око нас сва Проклета авлија сјајем преливена.

– Ајде, јадан, не говори што не треба и не гријешу душе. Даће бог, оздравићеш ти од те твоје болести и још се у здрављу и на слободи сваког добра и сваке љепоте нагледати.

А он само обара главу.

– Не могу ја– каже– добри човјече, оздравити, јер ја нисам болестан, него сам овакав, а од себе се не може оздравити.

И све тако говори којешта, замршено и нејасно, али тужно; најтврђег човјека да расплаче. Тјешим га узалуд. Корим га очински што не види оно што је око њега, а види оно чега нема. А право говорећи, некако се и мени смрачи јасно јутро. Па опет окрећем на шалу. Вадим духан.

– Ајде да запалимо по једну и да треснемо рђом о земљу, мајка му стара! Хоћемо ли?

– Хоћемо– каже он, више због мене– хоћемо!

И узме да пуши, али ко зна гдје је његова мисао. А пуши као мртвим устима и гледа ме кроз сузе, несретни Џем. Цигара му се гаси.

Неко негдје викне (то се двојица побила) и тргне ме. Пренем се, а оно никог поред мененема. Моја се цигара угасила, а рука ми још испружена. Па то сам ја сам са собом разговарао! Уплашим се од лудила као од заразне болести и од помисли да овдје и најздравијем човјеку почиње с времена да се мути и привиђа. И станем да се отимам. Браним се у себи, напрежем се да се сјетим ко сам и шта сам, одакле сам и како сам овамо дошао. Понављам сам себи да осим ове Авлије има и другог и другачијег свијета, да ово није све, и није заувјек. И трудим се да то не заборавим и да останем код те мисли. А

осјећам како Авлија као водени вртлог вуче човјека на неко тамно дно.

Није лако ни најтврђем човеку проводити дан и чекати сумрак са таквим мислима; а дан не доноси ни промене ни наде. Једино Хаим ако приђе. Он приђе сваког дана, али са њим не може бити правог разговора. Он, сиромах, све дубље тоне у своја мрачна причања и уображене страхове. Узалуд га фра Петар сваки пут пита да ли је шта чуо о Ћамилу. Ништа не зна, и више га то не занима. Он као да се и не сећа младића из Смирне. У њему све ври од других, нових страхаота и оптужба које прича исто онако жустро и са појединостима, као да је све гледао и преживео, па их исто тако брзо заборавља. Изгледа да васколики свет нема за њега довољно црних вести и неправди и страдања. Све их он брзо у себи преради, исприча, и заборави.

Приђе Хаим, после читавог ритуала од неких »мера«, седне поред »јединог човека коме се овде може веровати«, а фра Петар се усиљава да буде весео, тапше га по рамену.

– Шта је, хајмо, разбидриге моја, шта има ново?

Али Хаим га гледа укоченим погледом својих по положају неједнаких женица, и као да није ни чуо његове речи, каже тмулим гласом:

– Слушајте, ја не знам да ли сте ви мислили о том, али мени се у последње време све чешће навраћа мисао: да овде и нема здрава човека при чистој памети. Верујте! Све сам болесник и луђак, и стражари и хапшеници и шпијуни (а готово сви су шпијуни!), да и не говорим о највећем луђаку, Карађозу. У свакој другој земљи на свету он би био одавно у лудници. Укратко, све лудо, осим вас и мене.

Глас му је дрхтао. То присили фра-Петра да подигне очи и да га боље погледа. Хаим је био још мршавији, увек једнако необријан, са црвеним и сузним очима, као да је дуго седео крај неког димљивог огњишта. Глава му је лако подрхтавала, а глас је био сиктав и пригушен.

– Све сам луђак, части ми!

Фра Петар осети nelaгодност, и лаку језу уз потиљак. Учини му се, за тренутак, да Проклета авлија заиста нема излаза.

А десило се да је тог дана добио прву и радосну вест споља.

Шета, као сваког јутра, по авлији. Два младахапшеника, дечаци готово, јуре један другог у трку, правећи кругове око фра-Петра и заклањајући се за њега. Било му је незгодно, а кругови су се све више сужавали. И пре него је успео да се склони од обесних младића, један од њих се, онако у трку, приљуби сасвим уз њега, као уз жив заклон, и фра Петар осети како му тутну у руке неку савијену хартију. Младићи продужише своју трку даље од њега, а он се, збуњен и уплашен, повуче у дно авлије. На хартији је писало турски, непознатом руком: »Перкан ће бити пуштен на слободу за дан-два.«

Немирно је провео тај дан и ноћ за њим. По свему је било јасно да је само фра Тадија могао бити тај који је послао ову вест.

А сутрадан је заиста дошао чувар и рекао му да скупи своје ствари и да се спреми за путовање. Предвече је изведен и отпремљен – у прогонство у Акру. Све и да није био сигуран да цедулица потиче од фра-Тадије, сад би се уверио, јер тај никад ништа у животу није тачно предвидео.

Те ноћи је фра Петар са азијске обале, где је требало да се прогнаници искупе пре поласка, видео први и последњи пут Цариград у свој његовој сили и лепоти.– Ваздух је био млак и сладуњав. Човек се осећао збуњен и изгубљен међу две десетине сапутника. Ноћ без звезда и месеца. А пред њима се целом једном страном мрачног видокруга дизао вечерњи Стамбол, налик на ватромет који се застао у полету.

Био је рамазан и на мунарама свих џамија горели су кандили трепћући као правилна сазвежђа изнад безбројних градских светлости. Већина осуђеника је седела оборене главе. Неки су већ лежали. Фра Петар је једно време гледао то што је дању Стамбол, а што се сада моћно и изазовно пропиње као искричав талас пут невидљивог неба, у бескрајну ноћ.

(Колико је требало да се ужегу толика светла? Ко ће их икад моћи погасити?) Изгледало му је да ту нема нигде места за Проклету авлију, а ипак она је тамо негде, на једној од оних малих тамних површина, међу густо разасутим светиљкама. Заморен, он се најпосле окренуо на другу страну, ка мрачном, немом истоку, али и ту као тамо на осветљеном видуку била је мисао о Проклетој авлији. Она је пошла са њим на пут и пратиће га на јави и сну, до Акре, за време боравка у Акри, и после тога.

– И у Акри сам свашта видео и доживео. Нешто сам ти и причао, а имало би да се прича још. Ту сам доста прогнаних људи срео, сваке вјере и сваког народа, и криваца и, још више, невиних. Многи су од њих провели по неколико мјесеци у Проклетој авлији и познавали Карађоза. Аједан млад човјек из Либана ухватио му је и ход и глас, па бисмо се искидали од смијеха кад би испред нас шетао и викао: »Шта кажеш, ни крив ни дужан ниси? Е, то је добро, баш такав нам један треба!« То је био дебелушан човјек, шири него дужи, велике обријане главе са наочарима од дебелог стакла, и сав некако од шале и смијеха. Био је кршћанин. А кад смо се мало боље упознали, и ја му рекао ко сам и одакле сам, увидио сам да је много паметнији и опаснији него што се показује. Политичар неки, изгледа. Шали се, шали, па истом сједне до мене и каже кроз смијех: »Ах, добар је, добар Карађоз.« Ја се чудим: »Како добар, јадна му доброта!« »Не, не, то је прави човјек на правом мјесту у данашње вријеме« одговара он. И онда ми каже сасвим другим гласом, на ухо: »Ако хоћеш да знаш каква је нека држава и њена управа, и каква им је будућност, гледај само да сазнаш колико у тој земљи има честитих и невиних људи по затворима, а колико зликоваца и преступника на слободи. То ће ти најбоље казати.«– Све ми то говори као узгред, па се одмах диже и с рукама у џеповима шета и виче као Карађоз и све нас нагони на смијех. А у тој шали и смијеху ја сам увијек мислио на Ђамила и тешко ми је било што немам с ким да разговарам о њему. Јер никад ми, чини ми се, жива човјека није било тако жао.

Осам месеци је остао фра Петар у Акри. И тек тада је на заузимање својих фратара и неких угледних Турака пуштен и вратио се у Босну, у исто доба године у које је и кренуо из ње годину дана раније, заједно са фра-Тадјијом Остојићем који је за све то време остао у Цариграду и радио на све стране да га ослободи.

И ту је крај. Нема више ничег. Само гроб међу невидљивим фратарским гробовима, изгубљен попут пахуљице у високом снегу што се шири као океан и све претвара у хладну пустињу без имена и знака. Нема више ни приче ни причања. Као да нема ни света због ког вреди гледати, ходати и дисати. Нема Стамбола ни Проклете авлије. Нема ни младића из Смирне који је једном умро још пре смрти, онда кад је помислио да је, да би могао бити, несрећни султанов брат Џем. Ни јадног Хаима. Ни црне Акре. Ни људских зала, ни наде и отпора који их увек прате. Ничег нема. Само снег и проста чињеница да се умире и одлази под земљу.

Тако изгледа младићу поред прозора, ког су за тренутак занела сећања на причу и осенила мисао о смрти. Али само за тренутак. Најпре слабо па онда живље, као у спором буђењу, до свести му све јаче допиру гласови из суседне собе, неједнак звук металних предмета што тупо падају на гомилу и тврди глас фра-Мије Јошића, који диктира попис алата, заосталог иза покојног Фра-Петра.

– Даље! Пиши: једна тестера од челика, мала њемачка. Једна!